

A CENTRALISTÁK HAZAI ELŐZMÉNYEI 1848 ELŐTT*

Az Eötvös József és Szalay László vezette centralista csoportról nemegyszer megállapították már azt, hogy tagjait kiemelkedő és naprakész európai műveltség, világtávlat, összehasonlító látókör jellemezte. Sokkal kevesebb szó esett viszont eddig hazai eszmei előzményeiről, mintha európai távlatú kezdeményezéseiknek ellentmondott volna az, hogy itthoni eredményekre is támaszkodni igyekeztek.

Az utóbbiról való hallgatásnak az volt az oka, hogy nézeteiket már a kortárs ellenfelek szervesetlennek, életidegennek, idegenből másoltnak igyekeztek beállítani. Az alaphangot e téren maga Kossuth Lajos adta meg, aki a *Pesti Hírlap* szerkesztői székétől megválva egyik cikkében nagyon lebecsülően nyilatkozott utódainak az „európai intézmények”-et kultiváló politikai felfogásáról és „szobatudós papiros-gondolatai”-ról (*Partium s Erdély. Pesti Hírlap* 1844. VI. 27.) Voltaképp az ő prejudikált ítéleteinek vonalán haladt tovább a *Budapesti Híradó* szellemi vezére, gróf Dessewffy Emil, aki sorozatosan „utánzási viszketeg”-gel, azaz a nyugati államelméletek másolásával vádolta a centralistákat. Azzal, hogy „az életdús honi növények helyébe idegen éghajlat s idegen föld szülötteit” ültetik át. (Az állítás először a lap 1844. VII. 12. számában hangzott el.) Ezzel kapcsolatosan pedig ő és társai utóbb nemegyszer Eötvösök szemére vetették a hazai jelen reális állapotainak mellőzését, a nemzeti múlt, a nemzeti jellem és sajátosságok semmibe vételét, továbbá az elméletek zsarnokságát is, amely szerintük a centralisták javaslatain erősen érződik. Visszautasították azt, hogy a magyart — úgymond — „született majmává” tegyék más népeknek. Kedvelt vádjá volt továbbá a *Budapesti Híradó*nak, hogy a *Pesti Hírlap* szerkesztői nem törődnek a valódi élettel, általános jelszavakat húznak rá a magyar valóságra. (Vö. *BpH* 1844. VII. 19., 21., 23., VIII. 13., IX. 15., X. 4., 1845. I. 19., 28., VII. 13., 17., 18.) S alig jelent meg 1845 elején a *Nemzeti Ujság*, főszerkesztője, Lipthay Sándor máris megismételte a legsúlyosabb vádat: azt, hogy elszakítják múltjától a nemzetet. (I. 21.) Ezek az egyoldalú ítéletek azután jócskán közrehatottak abban, hogy az utókor történetírása nem fordított elég gondot a centralisták hazai elődeikhez való kapcsolódásaira, hogy nézeteiket olykor mint az európai alkotmányfejlődés idehaza szervesetlen változatát értékelte, melynek a hazai múltban nem voltak előzményei.

1. A teréziánus-jozefinista program és a centralisták

A történeti valóság azonban ennél jóval összetettebb. Szalay László és társai politikával rendkívül áthatott, reformszemléktől visszhangzó légkörben nőttek fel: 18–20 éves fiatal emberek voltak Széchenyi, Wesselényi, Kölcsey ellenzéki fellépésekor, az 1832–36. évi országgyűlés nagy fontosságú vitáinak idején. Eötvösnek ez idő tájt Dessewffy József, a rendi ellenzék vezére atyai barátja, Szalay pedig Kölcsey patvaristája volt, utóbb Trefort előtt Széchenyi alakja lebegett legfőbb ideálul, — hogyne

* Részlet egy készülő monográfia előtanulmányaiból

érdeklődtek volna hát ők azok után, akiket idehaza törekvéseik előfutárainak tekintettek.

Szalay Lászlónak első közreadott politikai tárgyú írása, *Kollár Ferenc mint publicista* című, 1839-ben tartott akadémiai székfoglalója már a címével is orientál: az ifjú jogtudós egy olyan elődöt magasztal fel tanulmányában, ki Mária Terézia támogatásával 1764-ben élesen szembefordult a magyar nemesség egyoldalú rendi törekvéseivel, s akinek ezért a neve, emléke e nemesség előtt a leggyűlöletesebb volt.¹ Másrészt Szalay *Büntető törvénykönyv I.* címmel a *Pesti Hírlap* 1844. december 11-i számába írott vezércikkében megvallja azt is, hogy fiatalokukban abból az 1790–1792 között megjelent politikai pamfletirodalomból merítették hazai publicisztikai ismereteiket, mely II. József „dicsó” törekvései nyomán bontakozott ki.² Célkitűzéseiknek a teréziánuszozefinista reformokkal való összevetése meg is győz arról, hogy valóban sok szállal kapcsolódtak a felvilágosult abszolútizmus monarchiabeli kezdeményezéseisehez.

Kollárról szólva Szalay az általa rendkívül tisztelt francia jogászok mellé állítja őt. Pályáját saját korában is élőnek tartja, mert „a közvélemény az általa megpendített eszmék közül többeket sanctionáltat.” Kiemeli, hogy Kollár eredményeiben közrehatott Kaunitz és van Swietennek, Mária Terézia két vezető politikusának segítségével, kik „nagyszerű reformok barátjai” voltak, „az emberiség szellemétől vezéreltetve”. Szalay szerint előde a magyar egyháznak a római kúriától való függetlenségét bizonyító munkájában az ügyet „annyi történet- és történettudományi alaposággal fogá fel..., minővel előtte s utána a magyar közjog bármi pontját nem senki.” A megemlékező középpontba állítja azt aényt is, hogy Kollár tevékenysége része volt a XVIII. század közepén megindult öszszbirodalmi modernizációnak, mindannak, aminek változatlan szükségességéről az ifjú publicista meg van győződve: „... Hatásának ideje éppen azon korba esik, melyben — dicsőség érette a nemeslelkűeknek — felülről tétettek általános javításokra az indítványok. A tudományalakat akkor nyerni kezdő közgazdaság filantropiai elvei alatt új virulásnak induló ipar és kereskedés, a trónusról lehatott sugárnál fogva felegyenesedett tudomány és művészet az udvarok védpajzsa alatt hadat üzentek a szabadítókos osztályoknak”.

A centralisták vágyálma volt mindez politikai tevékenységük egész folyamatában: egy olyan uralkodó eljövételében reménykedtek, mint amilyen Mária Terézia volt, s még inkább II. József. E két fejedelem égise alatt indult meg tudvalevőleg az országnak az a polgári fejlődése, amelyet ők kiteljesíteni kívántak. S amelynek a hazai nemesség irányításával történő megvalósításában kevéssé bíztak. Természetesen nincs arról szó, mintha Szalay és társai az abszolútizmus bárminő megnyilvánulását helyeselték volna — politikájuknak épp a hatalom korlátozása, ellenőrzése, a kormányzat és a törvényhozás felelőssége állt középpontjában —, s azt is nagyon jól tudták, hogy a felvilágosult abszolútizmus reformtörekvéseivel nem a feudális rend megdöntését, hanem éppenséggel annak megerősítését tűzte ki céljául. Ám ezzel együtt is nyilvánvaló volt előttük, hogy Magyarország a XVIII. század közepén indult el a modernizáció útján; hogy a két uralkodó (s még II. Lipót is) olyan reformokat indított el, amelyeknek realizálása az általuk kívánt polgári társadalomnak alapja lehet.

A Habsburg-monarchia fennállásának szükségességében mélyen bízó centralisták II. Józsefben látták uralkodói eszményképüket. Újra hangsúlyozzuk: természetesen nem a „kalapos király” mereven autokrata módszereihez vonzódtak, hanem ahhoz,

¹ SZALAY László: *KOLLÁR Ferenc mint publicista*. In Uő., *Publicistai dolgozatok*. Pesten, 1847. 1–17. — KOLLÁRRÓL: JÁN TIBENSKÝ, *A királynő könyvtárosa*. Pozsony, 1985.; GYURIKOVITS György, *Keresztényi Kollár Ádámnak élete*. Tudományos Gyűjtemény, 1823. X. k. 3–26.

² Uő., II. k. 15–20.

hogy József — újra idézzük Szalayt —, „...ha életében nem, úgy sírjában áldott szabadelmű fejedelem” volt, hogy korában „használatba kerültek az addig rejtett eszmétők”.³ A továbbiakban Szalay nagy elismeréssel illeti József országglásának roppant hatását, humánus szempontú rendelkezéseit, azt, hogy a XVIII. század felvilágosult filozófiájával kapcsolatban állott. Azt viszont bírálja intézkedéseiben, hogy mellőzte az alkotmányos formákat. (Ez a kritika különben az abszolutizmus 1849 utáni felerosódésének korszakában jóval elmarasztalóbbá válik.) A szerző két típusra osztja az 1791-es országgyűlés résztvevőit: egy reakcióra, mely az 1764. évi diéta kiváltóságörző szellemiségét képviselte, s egy másikra, mely „az emberiség legbecesebb szerzeményeire ügyelt” József reformjaiból, s melynek ő követőjeül vallja magát. Az ifjú Szalay egyébként igen könnyen tájékozódhatott a felvilágosult abszolutizmus törekvéseiről: apja könyvtárában — a kor egyik nagy könyvgyűjtője volt! — ott sorakoztak az említett országgyűlés körül keletkezett röpiratok.⁴

A centralistákban mindenekelőtt az kelthetett rokonszenvet a királynő és fia iránt, hogy mindketten felismerték birodalmuk elmaradottságát a nyugat-európai fejlődéshez képest, s képesek voltak szakítani a sok évszázados beidegzettségekkel. Még inkább együttérzésre készíthette irántuk őket az, hogy reformjaik középpontjába az államszervezet korszerűsítését, az általuk olyannyira kívánt centralizációt, a rendi államigazgatás visszaszorítását, majd eltörlését állították.⁵ Hozzáteve, hogy már e közigazgatási reform első lépése, az 1749-es Haugwitz-féle reform a centralisták által színtügyi nagyon sürgetett másik újítással, a nemesi adómentesség eltörlésével függött össze, amelyet birodalomszerte végrehajtottak, kivéve — a rendek ellenállása miatt — Magyarországon. S Eötvösök, akik az 1830-as évek második felétől kezdve programjuk ugyancsak fontos részének vallották az igazságszolgáltatásnak a közigazgatástól való elkülönítését, nagyon is méltányolták mindazt, amit e téren Mária Terézia és II. József elindított. A királynő egyébként éppen abban az évben kezdeményezte ezt, amikor Montesquieu-tól megjelent *A törvények szelleme* — a centralisták egyik alapkönyve —, mely a különválást a modern állam egyik feladatáént jelölte meg.

Anya és fiú az említett korszerű államapparátus alapjaként minél több szakember, szakképzett értelmiségi közreműködésére kívántak támaszkodni — hogyne vonzotta volna ez a törekvésük is a honoráciorok egyenjogúsításáért, a polgári értelmiség társadalmi szerephez juttatásáért, a „Tengelyi Jónások” feladatvállalásáért küzdő centralistákat! Ők tudvalevőleg a nálunk még kialakulóban levő polgárságért is sokat tettek — e téren szintén az említett uralkodók nyomában, kik a polgári származású személyeket először tekintették az államhatalom egyenrangú partnereinek.

Kétségtelen, hogy bármily sok vonatkozásban voltak is követői Szalayék a felvilágosult abszolutizmus úttörésének, a legjobban a központosítás, azaz a megyék megrendszabályozása vonzotta őket. Mária Teréziának 1768-ban a főispánok számára adott utasítása sorra olyan elveket szögezett le, amelyeket utóbb Eötvös mind *A falu jegyzőjének*, mind a *Reformnak* középpontjába állított.⁶ Ez a rendelkezés ugyanis amellet foglalt állást, hogy a vármegyék beligazgatásában oly mértékű különböző-

³Uo. 16.

⁴Uo.

⁵Mária Terézia reformjairól: Hanns Leo MIKOLETZKY, *Österreich. Das grosse 18. Jahrhundert*. Wien, 1967.; CSIZMADIA Andor, *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Bp., 1976.; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1980.; KÖPECZI Béla, *A felvilágosult abszolutizmus ideológiája*. Világosság, 1987. 8-9. sz. 502-514.; IFJ. BARTA János, *Mária Terézia*. Bp., 1988.

⁶Mária Terézia főispáni utasítása. In CSIZMADIA Andor szerk.: *Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban*. Bp., 1979. 65-84.

ség tapasztalható, hogy a közgyűlések menetét hatékonyan szabályozni szükséges. A megyei hivatalnokok ne lehessenek többé magánföldesurak lekötelezettjei, őket az egész vármegyének kell választania. Az igazságszolgáltatás emberei se lehessenek a főispán vagy a földesurak lekötelezettjei. A törvényszékeket legalább évente négyszer hívják össze, a rabokat hosszabb időre vizsgálat nélkül ne zárják el, elfogatásuk után azonnal tiszti vizsgálatot indítsanak.

II. József aurájának úgyszintén része volt előttük az, hogy anyjánál is inkább meg akarta dönteni a kiváltságok elvét, s ennek jegyében teljességgel megsemmisíteni törekedett azt az intézményt, amelyet a centralisták is a rendi előjogok gyűjtőpontjának tekintettek: a nemesi vármegyét. Jól tudták, hogy József 1785–1786-ban az addig a megyei nemesség által választott alispánokat kinevezett állami hivatalnokokká változtatta, az országot a megyék helyett közigazgatási kerületekre osztotta, az előbbiket pusztán ügyintéző, mechanikusan adminisztratív szervvé fokozta le, elvéve a megyei kongregációktól a tanácskozás jogát és az igazságszolgáltató funkciót is.⁷ A centralisták is a felelőtlen testületi irányítás helyett személyi felelősségre, szakszerű ügyintézésre és következetes ellenőrzésre vágyódtak — igaz: ők azt — József intencióitól eltérően — alkotmányos keretek között kívánták megvalósítani. Mint ahogyan teljességgel elutasították — magyar költők, írók voltak, a magyar nyelv szerelmesei! — a császárnak a nemzeti tudatot, az ország önállóságát semmibe vevő rendelkezéseit is. Aligha kell viszont bizonygatnunk, mennyire közel állt hozzájuk az, hogy az uralkodó eltiltotta a nemzetet magukkal azonosító nemesi megyék házipénztárából a legkisebb olyan összeg kifizetését is, amelyet nem „a legszorosabb szükséglet követel meg”, s amelyet a jobbágyoktól kellene kéréselni.

A büntető törvénykönyvet kodifikáló Szalay, a fogházjavításért síkraszálló Eötvös és Lukács Móric hogyne tekintették volna törekvéseik előzményének a *Nemesis Theresianát*, mely az igazságszolgáltatást teljességgel állami feladattá tette s a büntetéseket a bűnökhöz arányosította, vagy József *Allgemeines Gesetzbuch*-ját, amely a törvény előtti egyenlőséget először mondta ki a monarchia területén. Felfüggesztve a halálbüntetést, a tortúrát, s csupán azokra a bűnökre rendelve büntetést, amelyeket a kódex tartalmaz, továbbá enyhítve a politikai bűnök büntetési tételeit, valamint súlyosbító körülménynek minősítve a nemesi származást.

Az ősiség eltörléséért, az örökváltságért, a jobbágszolgáltatások megszüntetéséért a nemesi ellenzék más csoportjaival együtt küzdő centralisták nyilván értékelték mindazt, amit Mária Terézia és utóda a jobbágyokért tett — az urbáriumtól kezdve az úriszék korlátozásáig, a robot megváltásától a jobbágyosság örökbérlővé változtatásának szándékáig. Aki a jobbágyfelszabadításért a reformkori Magyarországon harcolt, az nem feledkezhetett meg arról, hogy József 1781–1782-ben a birodalom jelentős részében eltörölte a jobbágytságot. A népnevelésért annyit munkálkodó és a közös iskoláért 1848-ben oly sok értetlen támadást kiálló Eötvös pedig magától értetődően támaszkodott mindarra, amit a két van Swieten és nyomukban mások e

⁷II. József reformintézkedéseiről: Paul von MITROFANOV, *Joseph II. Wien und Leipzig*, 1910.; Fritz VALJAVEC, *Der Josephinismus*. Brünn — München — Wien, 1944.; Georg FRANZ, *Liberalismus*. München, 1955. 1–22.; Eduard WINTER, *Der Jozefinismus und seine Geschichte*. Brünn — München — Wien, 1943.; CSIZMADIA ANDOR, *i.m.*; BENDA Kálmán, *A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában*. In *Uő., Emberbarát vagy hazafi?* Bp., 1978. 232–286.; Irf. BARTA János, *A nevezetes tollvonás*. Bp., 1978.; KOSÁRY Domokos, *i.m.*; Irf. BARTA János, *A felvilágosult abszolútizmus agrárpolitikája a Habsburg és a Hohenzollern-monarchiában*. Bp., 1982.; KÖPECZI Béla, *i.m.*; HAJDU Lajos, *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Bp., 1982.; *Uő., A közjő szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjairól*. Bp., 1983.; Derek BEALES, *Joseph II.* Cambridge, 1987.; CSIZMADIA ANDOR, *A türelmi rendelet*. Világosság, 1987. 5. sz. 290–297.; H. BALÁZS Éva, *A jozefinus felvilágosodás és a vallások*. *Uo.* 1987. 8–9. sz. 541–547.

téren a XVIII. században idehaza elindítottak.⁸ 1770-ben vált publikussá a tervezet, mely állami hatáskörbe vonta az iskolaügyet, irányítást az Udvari Tanulmányi Bizottság kezébe adva; közismert, hogy milyen lendületet adott az oktatásügynek az 1777-es Ratio Educationis; ugyanakkor a fiatalabb van Swieten, Gerard fia, Gottfried 1781-től kezdődően egy oly iskolareformot dolgozott ki, melynek keretében az Eötvöséhez hasonló, közös városi és falusi elemi iskolákat állított fel. Ezeket a különböző felekezetek együttesen tartották fenn, a hittan külön-külön történő oktatásával. S akkor még nem szóltunk arról, hogy a centralisták a vallás- és a gondolatszabadságért küzdve mennyire maguknak érezhették a katolikus egyház monopóliumát visszaszorító, a protestánsok reverzálisait eltörlő egykori intézkedéseket, birtokbírhatásuk és hivatalviselési joguk kimondását, a világi és az egyházi ügyek elkülönítését, a zsidók elleni megkülönböztető törvények eltörlését. Végül a *Pesti Hírlap*ot szerkesztő Szalayék rokonszenvét a császár liberális szellemű cenzúrarendeleletével is kiválthatta.

Nyilvánvaló: fél évszázad változásait figyelembe véve is a centralisták messzeemenően alapozni tudtak mindarra, amit a Habsburg-monarchiának az idők szavát fölismerő uralkodói kezdeményeztek, és amit I. Ferenc rendőrállama egy időre megszakított.

2. József nádor és kedvelt embere

Ferenc és Metternich csak a reformokat tudta megszakítani, a jozefinista szellemséget nem — még a kalapos király autokráciája ellen joggal tiltakozó Magyarországon sem. A centralistáknak az új, reformer Habsburg eljövételében való bizakodása sem bizonyult teljességgel illúzióknak — fellépésük idején okkal tekinthették például ilyen veilitású fejedelmi személyiségnek József nádort. Annál is inkább, mivel Szalay László édesapja, Szalay Péter a nádor személyi titkára és kedvelt, megbízható embere volt, akinek nemcsak arról lehetett tudomása, miként igyekszik mérsékelni a „Serenissime” császári bátyja elvakult intézkedéseit, hanem arról is, hogy mint szeretné az parlamentarizmussá változtatni a rendi alkotmányt.⁹ Az apa-Szalaytól éppen nem álltak távol a reformer elképzelések: már 1802-ben azt fejtette ki az országgyűlés számára alkotott *Egy Igaz Hazafinak Ohajtása* című írásában, hogy a nemzetet nem a constitutio vagy a privilegiumok teszik, hanem a nyelv.¹⁰ Tőle, vagy az általa a nádornál protezsált Horvát Istvántól, Szalay Péter legjobb barátjától, utóbb a félárván maradt ifjú Szalay mentorától a politikai pályát választó fiatalok hallhattak a nádor 1810. június 21-én kelt, bátyjához intézett emlékiratáról — hiszen a személyi titkár kezén minden akta keresztülment. Ez az emlékirat, benne egy új alkotmány óhajta, alapelveiben már tartalmazza a későbbi centralista program legfőbb indítatásait.¹¹ Ezek a következők:

Magyarországot, e gazdag országot nemesszívű nép lakja, mely nagy lendülettel törekszik a tökéletességre. Benne a közigazgatás javítása szükséges, s ezt vala-

⁸BENDA Kálmán, *A két van Swieten és a magyarországi iskolareform*. In Uő., i.m. 375–389.

⁹TÓTH Lőrinc, *Szalay László*. In *Magyar trók arcképei és életrajzai*. Pest, 1858. 64.

¹⁰SZALAY Péter, *Egy Igaz Hazafinak Ohajtása*. OSZK Kézirattár Qu. Hung. 29.

¹¹József nádor alkotmánytervezete: Ausarbeitung der Palatin Joseph: seine Ansichten, wie die Verwaltung der Länder zwecks Entfaltung der Kräfte der Monarchie nach Wiederherstellung des Friedens umorganisiert werden sollte. In *Palatin Josephs Schriften*. Vierter Band. Zusammengestellt von Sándor DOMANOVSKY. Bp., 1991. 269–281. — A tervezetről: WERTHEIMER Ede, *József nádor eszméi Magyarország és Ausztria regenerálásáról 1810-ben*. BpSz 26. k. 1881. 102–112.; DOMANOVSKY Sándor, *József nádor élete*. Bp., 1944. I. k. 318–326.

mennyi lakos kívánja. A hazájukat szerető magyarok tudják, hogy alkotmányuk néhány vonása elavult, hogy az igazságszolgáltatás, az adózás meglehetősen javításokat igényel. A nemzet felvilágosult része jól látja, hogy egy 800 éves törvény, az alkotmány a mai kor körülményeinek már nem felelhet meg, hogy változtak az ország külső és belső viszonyai, a kultúra és az emberi szellem haladása. Magyarországnak nagyobb önállóságot kell adni, mint eddig, anélkül, hogy kapcsolódását az örökös tartományokhoz megváltoztatnák. II. József, ez a nagy fejedelem túlságosan türelmetlen volt. Más, türelmesebb módszerekkel reformjainak nagy részét meg lehetett volna valósítani. Ezek ma is állnának, ha néhány félnék tanácsadó s pillanatnyi kedvetlenség következtében a fejedelem egy tollvonással meg nem semmisíti azokat. A közvéleményt tehát meg kell nyerni a reformoknak. A korszellem és a gondolkodásmód ma már inkább a képviseleti alkotmány, mint az abszolút monarchia felé hajlik. Ha a magyarok nem kapják meg ilyen jogukat, az első adandó alkalommal le fogják vetni az ígát.

A nádor az egész birodalomban azonos alkotmány, közigazgatási és adózási rendszer bevezetését tartja szükségesnek, az utóbbit a közteherviselés alapján. Azaz: egy új alkotmány létesítését. Egy közös birodalmi gyűlés létrehozását javasolja, megszüntetve minden rendi gyűlést és rendi kiváltságot. A létrehozandó parlament évente meghatározott ideig ülésezne és minden kérdést megvitatna.

Magyarország számára jelenleg az önállóság bizonyos kellékei hiányoznak. Az országnak nincs saját minisztériuma, és ügyeit minden tekintetben az örökös tartományokkal közös államtanács intézi. Királya nem tart külön követeket az idegen udvaroknál. Az országnak nincs se saját hadserege, se saját legfelsőbb hadvezetése. Ausztria uralkodója adjon Magyarországnak saját felelős minisztériumot, saját legfelsőbb katonai és pénzügyi kormányzatot, és Magyarország is akkreditálja követeit külföldön. (Nem szeretném rövidre zárni a sokszálú reformkori fejlődést, de megemlítem: ilyen követi tisztséget tölt be 1848–1849-ben külföldön Szalay László.)

Befejezésül a nádor újra hangsúlyozza: a korszellem nagymértékben a képviseleti alkotmány felé hajlik. A uralkodó ezentúl legyen a perszonálunió megtestesítője: az ügyek elválasztása után a birodalom egyetlen középpontja. Hivatkozik e téren Lombardia és Hollandia korábbi példájára, még inkább Franciaországra, amely jelenleg is képviseleti alkotmányt adott Itáliának.

A nádor tervezetét elutasították. Hogy ez nála nem valaminő múló fellobbanás volt, mutatja, hogy bátyja halála után közvetlenül, épp negyedszázaddal később Metternichhez 1835. augusztus 6-án intézett levelében elgondolásait megismételte.¹² Még hozzá egy olyan Angliával való összehasonlítás körében, amelyet utóbb nemegyszer papírra vetettek érvelésük részeként Eötvös Józsefék is. A nádor e levélben az előzőnél is kritikusabb hangon arra hívja fel a figyelmet, hogy ha nem változtatnak e jelenlegi helyzeten, Magyarország válságállapotba kerül. Az ország előtt egész példája áll: a szigetország viszonyai már korán átalakultak, Magyarország egész épülete viszont ugyanolyan, mint nyolcszáz évvel ezelőtt. Angliában a civilizáció jelentős fejlődést ért el, Magyarországon viszont nem. Angliában a hatalom határait és jogosultságát a törvények pontosan meghatározzák, az osztályok kölcsönös viszonyait szintén. A terheket egyenlően viselik. Magyarországon ellenben nagy az egyenlőtlenség az előjogokban, minden terhet az alullevő osztályok viselnek („... es herrscht daselbst große Ungleichheit der Vorrechte und des Vermögenstandes und alle Lasten werden einzig und allein von dem Bürger- und Bauernstand getragen“). Angliában a parlament befolyása a kormányzati ügyekre sokkal nagyobb, mint Magyarországon, hol a hatalom határait nagyrészt csak a szokás szabja meg. Ugyanez

¹² Erzsébet ANDICS, *Metternich und die Frage Ungarns*. Bp., 1973. 366–370.

vonatkozik a megye ügyintézésére is. A nádor különösen veszélyesnek tartja itt a birtoktalan nemességet. Nagy hiányosságot lát az oktatásügy terén is: az ifjúságot nem megfelelően tanítják. Magyarország mielőbbi mélyreható reform nélkül nem állhat fenn tovább.

A fenti ideák magyarázatot adnak arra, hogy a nádor halálakor Eötvös a centralista *Pesti Hirlap*ba írott nekrológiájában miért mint a hazai reformszellem képviselőjét parentálta el őt — ritka melegséggel és megindult bensőséggel.¹³ Az ebből idézendő néhány gondolat vall kapcsolódásuk természetéről is. Eszerint a haza oly férfit veszített el, „ki magas hivatalának hatalmát az alantab állónak javára is szívesen használá, ... A kifejlődés, melyen a haza az utósó ötvenkét év alatt keresztülment: ez azon kör, melyben nádorunk emlékét fel fogjuk találni. ... ki fogja tagadni, hogy haladtunk, s hogy az arány, melyben ez történt, hasonlíthatatlanul nagyobb vala, mint összes történeteink bármely korszakában. — Az ipar és tudományoknak minden ága, anyagi és szellemi kifejlődésünk, európai műveltség és saját nemzetiségünk érzete hatalmas lépésekkel mentek előre, ... a nemzet első kötelességét sértené, ... ha valaha elfeledné, hogy kifejlődése korszakában közdolgoink élen azon férfi állt, kinek most ravatala fölött kesergünk. Ó az, kinek közbenjárása által e nemzet vallásos vizsgálódásai kiegyenlítették; ő, kinek vezérlete alatt nemzetiségünk elismerését kívívá, s kinek szemei előtt egykor talán elérendő nagyságunk alapjai lerakattak, s kit mi könnyelt szemekkel most sírjához kísérenk, azt áldva fogja említeni a jövő kor.” A konvencionálisán messze túlemelkedő, elvi kapcsolattól áthatott sorok ezek.

3. Hajnóczy József a nemzet alaptörvényeiről

Nemcsak a centralisták bíztak egy új és kevésbé autokrata II. József eljövételében, egy felvilágosult, liberális, ugyanakkor erős központi hatalom létrejöttében, hanem előttük a magyar progressziónak más alakjai is. Amikor Szalay az 1790–1792-es röpiratirodalmat fő szellemi forrásaként emlegette, akkor ebből az anyagból bizonyíthatóan leginkább Hajnóczy József és Berzeviczy Gergely munkásságára gondolt. Mindketten lelkes hívei voltak a jozefinus reformoknak, s mindketten továbbfejlekedtek utóbb annak voluntarista módszerein, illetve a feudalizmus alapjait meg nem változtató intenciói. Hajnóczy és Berzeviczy immár olyan jogtudós-politológus gondolkodók, polgári értelmiségiek voltak, mint maguk a centralisták, s szintúgy szakítani kívántak a nemesség társadalmi szerepével, a rendiség konzerválásával. A hazai felvilágosodás kezdeményezéseit az ő munkásságuk hajlította át a polgárosító liberalizmus irányába — műveikben a centralisták már fiatalon készen kapták a vágyott polgári Magyarország államberendezésének némely irányelveit.

Itt kell kitérnünk arra, miért szólunk általában a *centralisták* eszmei forrásairól, jóllehet eddig csak a Szalay Lászlóra gyakorolt hatásokat említettük. Ennek az az oka, hogy Szalay már 16–17 éves korától kezdve közös szellemi műhelyt képezett ki iskolatársával, Eötvössel, utóbb bevonta ebbe Lukács Móricot, Trefortot, s a negyvenes években másokat is. Ebben a szellemi körben kezdetben ő volt a meghatározó egyéniség, főként ő informálta az itthoni és a világgondolkodás jelenségeiről társait. Amit Szalay elolvasott, áttanulmányozott, az társainak is szellemi közkinsévé vált. Gyönyörű emléksbeszédében Eötvös így gondolt vissza erre a befolyásra: „... volt valami benne [ti. Szalayban], miből felsőbbsege kitűnt... míg mi iskolai könyvünket tanul-
tuk, s nálánál fényesebb vizsgákat adtunk, addig ő Kant-, Fichte-, Schellinget, a régi és újabb kor nagy történetíróit, s később Savigny és más jogtudósok híres munkáit

¹³ Eötvös József, Pest. jan. 18-án 1847. In *Uő., Reform és hazafiság*. Bp., 1978. II. k. 308–311.

tanulmányozá, oly kitartással, minő ily ifjúban ritkán található. Ő vala tudósunk... benne tanultuk szeretni a komoly tudományt, s általa ismertük meg az összekötést, melyben a tudomány azon törekvésekkel áll, melyek akkor ifjú szíveinket lelkesíték”.¹⁴

A Martinovics-pör után Hajnóczy nevét nálunk nemigen merték leírni. Kazinczy — az ifjú Szalaynak és Eötvösnek szintúgy tanító mestere — imponáló kivétel volt. Neki is része lehetett esetleg abban, hogy Szalay a kivégzett tudós-politikus műveivel megismerkedett. (A széphalmi vezér 1828-tól kezdve személyesen ismerte és pest-budai bizalmasának tekintette az akkor tizenöt esztendő diágyereket.) A jelzőkkel mindig takarékosan bánó utód Hajnóczynak mind elveiről, mind képességeiről egyaránt felsőfokban nyilatkozott meg: „lánglelkű és nagy tudományú, ifjú férfi”-nak aposztrofálta, s épp arra az országgyűlés rendezéséről írott röpiratára hivatkozott, amely a centralista-program számára rengeteg megvalósítandó gondolattal szolgált.¹⁵ Kazinczy volt a tájékoztató-közvetítő forrás Szalaynak Berzeviczy esetén is. Fennmaradt 1829. november 19-én a tizenhat éves fiúhoz intézett levele, amelyben egykori nagy vitapartnerének személyiségéről tájékoztatja őt — nyilvánvalóan annak előzetes érdeklődésére válaszolva.¹⁶ Szalaynak információt kérő levele, sajnos, nem ismeretes. A pályakezdő számára összefoglalja Berzeviczy életrajzát — ellenszenvének kifejezése mellett tudósítva a gondolkodó értékeiről is, szólva képességeiről, világpolgáriságáról, társadalomkritikájáról, szabad életfelfogásáról. Igen jó ösztönzést adva ezáltal a diágyereknek, hogy hozzákezdjen Berzeviczy olvasásához, vagy folytassa azt.

Émlített, 1791-ben megjelent *De comitiis Regni Hungariae deque organisatione eorundem dissertatio juris publici Hungariae* című munkájában Hajnóczy elsőként állapította meg azt, hogy a nemzet alaptörvényeit az újonnan létesítendő polgári törvényhozásnak kellene meghatároznia.¹⁷ S úgyszintén ő szögezte le nyomatékosan, hogy az emberi szabadságjogokat az ország minden lakosa számára biztosítani lenne szükséges, s hogy a városi polgárság országgyűlési és egyéb társadalmi képvisellete anakronisztikusan jelentéktelen. Egy sor olyan követelést vetett fel tehát, melyek majd vörös fonálként húzódnak végig valamennyi centralista művein is.

A törvényhozás reformját Hajnóczy mindenekelőtt abban jelölte meg, hogy az országgyűlés munkáját ne befolyásolhassa a végrehajtó hatalom, beleértve az utóbbiba az uralkodót is. Az addigi, túlnyomórészt rendi fórum helyett polgári népképviselertet kívánt kialakítani, mintául véve az angol parlamentet, — olyan alsó táblával, amelyen a nemeseken kívül a nem-nemesek is megfelelő képviselettel rendelkeznének, s amely elejét venné a megyék túlságosan nagy hatalmának. E kívánságok a *Pesti Hírlap* 1844–1848. évfolyamainak megannyi cikkében jelennek meg újra, éppúgy mint azok az indíttatások, hogy az országgyűlést azontúl az ország központjában, Pesten tartsák, három évenként négy hónapos időtartammal, s azt a végrehajtó hatalom ne szakaszthassa félbe. Hasonlóképpen továbbéltek a centralistáknál a *De comitiis*nek azok az óhajtásai is, hogy az országgyűlés elnökét azontúl a követek válasszák, hogy a király hivatalnokainak ne legyen szavazati joguk a rendek között, a távollévő magnások ne küldhessenek maguk helyett követeket, viszont a földbirtokkal rendelkező nem-nemesek is kapjanak szavazatot, az ülések pedig nyilvánosak legyenek. Leginkább pedig azok a Hajnóczy-ideák éltek tovább a *Pesti Hírlap*ban, hogy

¹⁴ Uő., Szalay László. In Eötvös József, *Arcképek és programok*. Bp., 1975. 214., 217–218.

¹⁵ SZALAY László, *A horvát kérdéshez*. Pest, 1861. 52.

¹⁶ KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*. Bp., 1911. XXI. k. 148–150.

¹⁷ HAJNÓCZY József, *Magyarország országgyűléséről és annak szervezetéről szóló közjogi értekezés*. In Uő., *Közjogi-politikai munkái*. Bp., 1958. 187–264. — Hajnóczyról: BÓNIS György, *Hajnóczy József*. Bp., 1954.

a parlamentben a főpapok, országbárok és alispánok személyes részvétele szükséges; hogy a városok szavazati arányát egyről legalább harminckettőre kell emelni; hogy a miniszterek az országgyűlés előtt felelősséggel tartoznak; s mindennek nagytávlátú elvi megalapozása: a képviselőknek a nemzet akaratát kell kinyilvánítaniok, s nem a végrehajtó hatalomét. A *De comitiis* által „alaptörvények”-ként megjelölt princípiumok pedig egyenesen fundamentumát képezték a centralisták állam- és társadalomszervező munkájának: „... Én alaptörvényeknek nevezném azokat, amelyek a nemzet jogait általánosságban meghatározzák; a törvényhozás és végrehajtó hatalom között a határvonalat meghatúznak; az akár ingó, akár ingatlan dolog tulajdona megszerzésének és a megsértett jog keresésének módját megmutatják; a polgári bűncselekmények mikénti megbüntetését előírják; az állam igazgatásának költségeit, s mind a külső biztonság, mind a belső nyugalom biztosításának rációját, de mindezeknek csupán első és legfontosabb alapjait leszögeznék.”¹⁸

Aligha kétséges, hogy Szalayék Hajnóczynak ez idő tájt megjelent, más politikai röpiratait is olvasták, így a *Dissertatio politico-publica de regiae potestatis in Hungaria limitibus* (1791), az *Extractus legum de statu ecclesiastico catholico in Regno Hungariae latorum* (1792), a *De diversis subsidiis publicis dissertatiót* (1792), amelyekből szintúgy — Szalay szavával élve — gazdag „eszmétökeket” „szüretelhetek” a maguk számára.¹⁹ Egy párat ezek közül — csupán felsorolás szerűen — megemlítünk. Hajnóczy szerint függetlenséget addig alig remélhetnek, amíg a közteherviselést be nem vezetik, s a földbirtoklási és a hivatalviselési képességét mindenkire ki nem terjesztik, a nemességnek haladéktalanul el kellene vállalnia a háziadó részének és az országgyűlési költségeknek fizetését. Örökváltságról is — a *Pesti Hírlap*nak úgyszintén visszatérő témájáról — Hajnóczy szólt először, s az iskolavégzés esélyegyenlőségét, a tudomány és a művészet eredményeinek eljuttatását a legalacsonyabb néprétegekhez is ő hangsúlyozta már fél évszázaddal Eötvös előtt. A vallásszabadság kérdésében vallott koncepcióját csakúgy érvényesítették a fiatal író-politikusok. Eszerint semmiféle vallásnak fenntartására és fizetésére ne lehessen senkit se kényszeríteni, a tizedet töröljék el, az államnak pedig a vallásokat illetően semmi más joga ne legyen, mint az, hogy garantálja gyakorlásának biztonságát.

Hajnóczy és a centralisták eszmei kapcsolódásáról még csak annyit, hogy a nemesi alkotmány végletes elavultságáról szóló keserű megállapításait nemcsak Kölcsey, Deák vagy Kossuth, de ők is szó szerint beilleszthették volna műveikbe — például valamelyik Eötvös-regénybe: „... Vajon alkotmánynak tekinthető-e az olyan állam törvényei, ... ahol megtagadják a biztonságot, mert a földesúr fél és bíró egy személyben; amellet a legkisebb bűncselekménnyel gyanúsított parasztot már kihallgatása előtt ugyanabba a börtönbe zárják, ahová a gonosztevőt; ... ahol a paraszt bármilyen jogsérelmet szenvedett, a nemes ellen saját személyében nem perelhet, ... ahol a nemtelenség és a becstelenség felrovása együtt jár; ahol az alap, mely körül az összes törvények forognak, ... a nemesi kiváltság; ... ahol a nem-nemesek pisszenni sem tudnak a nemesek ellen” stb.²⁰

4. Berzeviczy Gergely és a tiers-état

A centralisták koncepciója a jövő Magyarországról értelmiség és nép, „Tengelyi Jónás és Viola” szövetségén alapult. A polgárság tudvalévő gyengesége miatt ez ké-

¹⁸ Uo. 238–240.

¹⁹ Uo. 97–186., 265–284., 285–307.

²⁰ Uo. 302–303.

pezte számukra az áhított „tiers-état”-t, amelynek vezetésével fel kívánták váltani a nemesség addigi hatalmi monopóliumát. A „tiers” rendeltetését illetően pedig — természetesen számos kortársi külföldi gondolkodó hatásán kívül, akikre itt nem térhetünk ki — Berzeviczy Gergely tanításaira alapoztak, ki az *Ungarische Miscellen* című bécsi folyóiratba 1817-ben írott cikksorozatában először szólott Magyarországon századában a harmadik rend eljövendő hazai uralomra kerüléséről. S aki e cikksorozatában az egész magyar politikai és társadalmi élet kardinális átalakításának szükségességét éppúgy múlhatatlannak tartotta, mint 1791-ben Hajnóczy — immár azonban birtokában a nyugati polgárság diadalmas előretörése és a hazai feudális nacionalizmus tespedése tapasztalatainak is.

Tiers-Etat in Ungarn címmel Berzeviczy Gergely a polgári rétegek oly dicshimnuszát vetette papírra, amelyhez foghatót csak majd három évtizeddel később produkált Szalay a diétán, akkor, amikor elmondotta híres beszédét a szabad királyi városok országgyűlési emancipációjának ügyében 1843. szeptember 27-én.²¹ Berzeviczy itt a harmadik rendet éppúgy az európai kultúra, az európai államok felvirágoztatójának nevezi, mint utóbb megannyiszor a centralista *Pesti Hírlap* cikkírói. Íme pár sor érvéleléséből: „... A harmadik rend az európai kultúra szíve, amelynek tevékenységével Európa a tetőpontra jut. Manufakturisták, kereskedők, üzlemberek, művészek, tanítók, tudósok emelkednek fel ebből a rendből! Európában nem képes egyetlen állam sem felvirágozni, amelyik nem rendelkezik sok várossal és egy jól megalapozott harmadik renddel.”

Berzeviczy hibáztatja, hogy Magyarországon a harmadik rend nem olyan elterjedt, miként azt az ország java megkövetelné. Ennek fő okát abban látja, hogy a nemesség kezdettől fogva ellene dolgozott a városok társadalmi recepciójának. Így a városok szavazata jelenleg vajmi csekély súlyú az országgyűlésen. Szükségesnek tartja tehát annak elérését, hogy ne legyen hazánkban olyan megye, amely legalább egy szabad királyi várossal nem rendelkezik.

Ugyanilyen kritikai súlyú Berzeviczy helyszíni beszámolója az 1802. évi országgyűlés meddőségéről a *Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie* című göttingai folyóirat 1806-os évfolyamában.²² Minden megállapítása az ország teljes hatalompolitikai szerkezetének átalakítása után kiált, gondolatai pedig szinte szóról szóra visszatérnek majd Eötvös, Szalay, Csengery írásainak egész sorában. A tanulmányíró a maga egészében üresnek tartja az 1802. évi országgyűlés működését, amely szerinte merőben ellentétes volt egy képviseleti parlamenttel. Egyik fő hibája az, hogy rajta a tiers-état-nak semmi befolyása nincs, a városok csupán egy szavazattal bírnak, az adózó népnek meg éppen nincs itt semmi befolyása. „*A plebs hungarica* mindig *misera* marad” — hangzik Berzeviczy ítélete.

A magyar alkotmány legfőbb baja, hogy vakon függ a régiségtől. Akad megyei követ, amelyik négyezer nemesi családot is képvisel, más követ viszont alig negyvenet. Sokan pedig senkit sem képviselnek a rendi országgyűlés alsótábláján. A királyi tábla protonotáriusai mind ott ülnek: így a tábla függ az udvartól, amely különben a főrendi táblának egyenesen irányítója. Amikor pedig Berzeviczy arról szól, hogy ezen az országgyűlésen hiányzott a humánus, liberális szellem, az igazi kultúra, hogy közéletünkben a szűkkeblű egoizmus, a szokásokhoz való elvakult függőség

²¹ [BERZEVICZY Gergely], *Tiers-Etat in Ungarn*. In *Ungarische Miscellen*. Aus dem Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. Wien, 1817. 23–31.; SZALAY László, *Publicistai dolgozatok*. Pesten, 1847. I. k. 180—185.

²² [BERZEVICZY Gergely], *Über den ungarischen Reichstag vom Jahre 1802*. *Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie*. Göttingen, 1806. 69–145.

uralkodik, akkor nemcsak a centralisták reagálását, de Széchenyi, Kölcsey, Kossuth hasonlóan metsző társadalomkritikáját is revelálja bennünk.

Annál is inkább, mert Berzeviczy már-már látnokian sóvárog az ily utódok után, leszögezve: „egy új generációnak kellene jönnie a reformra.” Hányszor fog az ő fájdalmas panasza a reformországgyűléseken majd újra elhangzani: „.... a nemesek a maguk adómentességi előjogát a legcsekélyebb mértékben sem engedik sérteni... A nemesek semmit sem tettek a nép sorsának megkönnyítésére.”

Berzeviczy — aki a centralisták többi elődjéhez hasonlóan — II. Józsefet a legnemesebb uralkodók egyikének tartja azok között, kik nálunk valaha is trónra kerültek —, az adózó nép elnyomatása mellett a meggyengített királyi hatalomban és a megyei adminisztráció működésképtelenségében látja már 1817-ben a bajok okát. Hogy mi volt véleménye a magyar parasztság akkori helyzetéről, közismert — ezért annak a centralistákra gyakorolt nyilvánvaló hatására nem is térünk ki. Inkább a politikai gondolkodónak Napóleon számára 1809-ben készített alkotmánytervezete ama passzusaira hivatkozunk, amelyekben a meyerendszer, a városok és a börtönök helyzetére utal, hiszen e megállapításai ismét csak szó szerint térnek vissza a centralista megnyilatkozásokban.²³ Berzeviczy elfajultnak és idejétmúltnak nevezi a megyegyűlés intézményét, mely csupán arra alkalmas, hogy késleltesse és nehezítse a politikai igazgatást. Tisztségviselői közül senki sem felelős a kormánynak, rendelkezéseit sorra megakasztják. A városokról így szól: „.... minden kritikán alul való, hogy azt állítsák, hogy Pozsonynak, Sopronnak, Buda-Pestnek, Debrecennek harmincezer lakossal csak annyi súlya legyen, mint egy nemesnek, aki annak a városnak kocsi-sa vagy hajdúja.” (Vö. Eötvös vagy Csengery *Városi ügy* című, megannyi cikkét.) A börtönügy tarthatatlanságáról szóló kitételei pedig a *Vélemény a fogházjavítás ügyében* című Eötvös-röpirat kifakadásait anticipálják előttünk — újra hangsúlyozzuk: szó szerint! „.... A börtönök tele vannak gazemberekkel, de csupán letartóztatottakkal is, kik az igazságszolgáltatásnak hosszú és lassú eljárása miatt kölcsönösen megmérgezik és megfertőzik egymást... a rabok a kölcsönös fertőzés alatt még gazabbakká, gonoszabbakká válnak kétségbeesés és legénykedés által. Ötven botot elszenvedni szó nélkül, ez tömlőceink hősiessége.”

Berzeviczy korának hazai közgazdasági szakembere volt, a hazai gazdaság szerkezetének korszerűsítéséről szóló gondolatai Trefort Ágoston írásaiban kelnek majd új életre — a monarchia gazdasági lehetőségeinek kihasználásától kezdve az ipar és kereskedelem felszabadításáig, az európai kereskedelemben való intenzív bekapcsolódásáig. (Trefort e tárgyú írásainak címét, lelőhelyét l. a jegyzetben.) Berzeviczy éppúgy a monarchia keretében képzelel el a gazdasági megújulást, mint 1842-től kezdve a centralisták közgazdasági szakértője, álma szintén a közbelső vámvonal lebontása, a vámközösség, az egész birodalom szabad kereskedési rendszerének bevezetése, a monarchiának Európa kereskedelmébe való beemelése.²⁴ S amikor mementő-

²³ MARCZALI Henrik, *Berzeviczy Gergely magyar alkotmánytervezete Napóleonnak ajánlva*. BpSz 231.k. 1933. 16–40., 182–200. — Berzeviczyről: GAAL Jenő, *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Bp., 1902. 110–134.; K. HAVAS Géza, *Egy falukutató a XIX. században*. Népszava, 1941. VII. 27.; MÁTÉ Iván, *Vox clamantis in deserto*. Magyar Csillag, 1943. 17. sz. 279–289.; KOSÁRY Domokos, *Berzeviczy Gergely*. Élet és Tudomány, 1953. 1259–1263.; H. BALÁZS Éva, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*. Bp., 1967.; MORITZ CsÁKY, *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Wien, 1981.; 86–93., 168.; POÓR János, *Kényszerpályák nemzedéke*. Bp., 1988.

²⁴ BERZEVICZY Gergely, *Nézetek az dzsiai–európai világkereskedelemlről*. 1808. In GAAL Jenő, *i.m.* 255–300.; TREFORT Ágoston, *Vámviszonyok*. Pesti Hirlap, 1842. 120. sz. II. 24.; Uő., *A városok ügye s az ipar*. Uo. 1843. 220. sz. II. 9.; Uő., *Egynehány szó az adóról*. Uo. 1844. 373. sz. VII. 28.; Uő., *Hitelintézet és telekkönyv*. Uo. 1844. 375. sz. VII. 4.; Uő., *Közmunkák*. Uo. 1844. 381. sz. VII. 25.; Uő., *Adó és vámviszonyok rendezése*. Uo. 1844. 399. sz. X. 27.; Uő., *Magyarország kereskedése az ausztriai*

nak 1814-ben leszögezi, hogy „... Nincs oly állam, amely magának elegendő lenne, az egész emberiség jótékony kötelékekkel van összefűzve”, akkor azt a principiumot előlegezi, amely a centralisták jövődó „kötéltábláján” az első törvényként hangzik majd el ismét.

5. „A Prometheus, ki az égből lehozta a tüzet”

A centralisták fényévnire állottak attól a szűk látókörű feudális nacionalista hullámtól, amely diákéveik idején előtűnt a hazai közgondolkodás nagy részét. Szalay például már tizennégy éves korában veszendőben tudta emiatt a hazát. Ebben a helyzetben szinte megváltást jelentett számára Széchenyi *Hitelének* megjelenése. Merőben ellentétesnek tűnt mindazzal, ami a „primitívus idyllvilágban” őt körülvette, a gróf pedig szinte félistennek, ki könyvével reinkarnálni fogja a kárhozatnak indult magyarságot. *Nyílt levél Triesztből* című, a *Pesti Hírlap* 1845. augusztus 30-i számában megjelent cikkében így emlékezik vissza erre az időre: „... A Prometheus, ki az égből lehozta a tüzet... megjelent egészen váratlanul, ígéket hirdetett, melyek a legmeredekebb ellentétben állottak azon álmokkal, miket a nemzet mint édes gyermekeit magához ölelt, terveket mutatott fel e nép regenerációjára, melyekről az országgyűlési utasítások sohasem emlékeztek, s melyeknek alapelveire az 1825-i diéta hősei magából a corpus iurishól olvasták rá az anatómát. Az egész fellépés doktrinér alakban történt, a teória választott iniciatívául; eszközül, eszmevitelül — egy könyv.”²⁵ Ha számításba vesszük, hogy Szalayékat mennyire bosszantotta az, hogy ellenfeleik — a lebecsülés szándékával — doktrinérnek, teoretikusnak, „papírogondolatok” terjesztőinek titulálták őket, akkor a választott szellemi rokonságvállalás szembetűnő.

E fiatalok kapcsolódása a „legnagyobb magyar”-hoz mindazonáltal nem volt oly harmonikus, mint ahogyan arra e panegirikus kitérésből következtethetnénk. Viszonyuk hullámzóan változott, jóllehet egész sor kérdésben erős eszmei rokonság kötötte őket össze mindvégig. Eötvös és Széchenyi személyes kapcsolata például nemegyszer kedvezőtlenül alakult. Sohasem tudtak felmelegedni egymás iránt. Az okok tárgyalása messzire vezetne — részleteit már elemeztem Eötvös József *„Neveljünk polgárokat...”* címmel közreadott munkámban —, ezért itt csak annyit, hogy Eötvös két fontos politikai művét, a *Kelet népe és Pesti Hírlap* (1841) című röpiratát és *Teendőkink* című cikksorozatát (1847) Széchenyi ellenében írta.²⁶ Szalay úgyszintén elvetette a gróf arisztokratikus, legnagyobbbrészt a főnemesség exkluzív irányításán alapuló, „rölk-nélkülük” módszereit — a reformokat a centralisták egyöntetűen a tömegek részvételével kívánták végrehajtani —, s még a Széchenyiért valósággal rajongó Trefort is cikkek sorozatában fordult szembe egy időben az illusztris szerzővel, amikor az a Védegyeletet támadta.²⁷ Mindez természetesen mit sem változtatott azon az alapvető tényen, amit 1860-ban tartott Széchenyi-emlékbeszédében Eötvös a „legnagyobb magyar”-ról kifejtett: középpontba állítva a polgári átalakulás, a liberális program nagy kezdeményezőjét, a kiváltságok ellen fellépő kimagasló reformert, a feudaliz-

tartományokkal. I-II. Uo. 1844. 403–404. sz. XI. 10–14.; Uő., *Hitelegyesület*. Uo. 1844. 407. sz. XI. 24.; Uő., *Örökösödési jog*. Uo. 1845. 426., 428–429. sz. 1845. I. 30., II. 6–9.; Uő., *Tájékoztásul a vámkérdésben*. Uo. 1845. 437. sz. III. 9.; Uő., *Vámügy*. Uo. 453. sz. IV. 17. stb.

²⁵ SZALAY László, *Nyílt levél Triesztből*. In Sz. L., i.m. II. k. 86–89.

²⁶ EÖTVÖS József, *„Neveljünk polgárokat...”* Eötvös József levele Dessewffy Józsefhez. Bemutatja FENYŐ István. Bp., 1984.

²⁷ TREFORT Ágoston, *Észrevételek gr. Széchenyi Istvánnak a Jelenkorban megjelent, Dedk Ferencet illető cikkeire*. *Pesti Hírlap*, 1845. 499–501. sz. VII. 8., 10., 11.

mus széttörésének vezéregyéniségét.²⁸ A maga — maguk — több évtizedes politikai pályájának egyik úttörő elődjét és társát.

Széchenyi mindenekelőtt azzal hódította meg őket, hogy gyökeresen szakított kortársainak ún. sérelmi politikájával, mely minden hibáért a kormányt okolta, és mindent attól várt. Hogy az ország elmaradottságáért elsőrenden az arisztokráciát és a nemességet hibáztatta. A változások alapjaként pedig a jobbágy-földesúri viszony gyökeres átalakítását, a szabad és biztos jobbágyi birtoklás megvalósítását jelölte meg, továbbá a közteherviselést — gróf létére kijelentve: „... Nincs igazságsó, mint mindenkinek az ország terhei viseléséhez járulása”.

A *Hitel* szerzőjének külföldi utazásai is ösztönzően hatottak a centralistákra. Többek között az ő példája nyomán járták be húsz-huszonöt éves korukban keresztül-kasul Nyugat-Európát, és ismrték fel az országokon belül a dolgozó, a termelő, az alkotó ember fontosságát. Széchenyi erről az élménykörről a következőképpen írt: „...a szó valódi szoros értelmében derék művészeti, mesterségi s kereskedői rend nincs is hazánkban még, s mindaddig nem is leend, míg a törvény személyit s vagyont legerősb védelme alá nem veendi”.²⁹ Egyaránt fontos volt követői számára e gondolatban a polgári szakember, a szakember polgár jelentősége és a törvény előtti egyenlőség követelménye.

Eötvös 26 éves korától kezdve az országgyűlésen a főrendi ellenzék egyik vezére volt, Szalay 30 évesen, Trefort 26 évesen követek lettek az országgyűlés alsó tábláján — hogyne fogadták volna szívesen Széchenyi intését: hogyan törvényeket törvényes úton alkotni lehet, úgy azokat megváltoztatni is. Oly törvényeket kell hozni, melyek a szabadságot mindenki számára megvalósítják. Hiszen ez volt a dolguk, ezért vállalták az ellenzéki képviselők idegeket próbáló munkáját! S mert a centralisták kezdettől fogva utálták a külföldtől elzárkózó, öntömjénező feudális nacionalizmust, melyet Széchenyi „lármás hazafiság”-nak bélyegzett, úgy ennek következtében egész életmunkájukkal elfogadták és igazolták a *Hitel* mindmáig időszerű igéit: „... Ami magyar, mivel magyar, még nem helyes, hanem helyes és helytelen is lehet; s a külföldi nem megvetendő, mert külföldi, hanem megvetendő és elfogadható is lehet. A régi szokás sem nem jó azért, mert szokás, sem nem tiszteletreméltó, mert régi.”³⁰ Kevés rosszabb van Széchenyi szerint a nemzeti szellem mitizálásánál, mely elzár a haladottabb kultúrák megismerésétől: gondolkodásunkban abból induljunk ki, hogy egy családba tartozunk Európával. Mindez a centralisták mentalitásának szintén alaprétegévé vált — e felfogás ihlette többek között Eötvösnek az irlandi szegénységről és a zsidóemancipációról írott tanulmányait (az *Uralkodó Eszmékről* nem is szólva), Trefortnak a nemzetgazdaság rendszereiről szóló, úttörő művét, Szalaynak az európai polgári államférfiakról és politikai szónokokról alkotott két magisztrális kötetét, Lukács Móricnak az európai városfejlődést összefoglaló, nagyszabású dolgozatát stb. S ha a centralistáknak minduntalan szemükre vetették azt, hogy nézeteiket külföldről kölcsönzik, emiatt pedig nem eléggé hazafiak, megbontják a magyarság „ösi, autochton szellemét”, akkor ebben e „hazafiatlanok” bizony szintén a „legnagyobb magyar” tanítványai voltak, aki azt vallotta: „...Minden előre megyen s feljebb emelkedik a világon... Minden, akármit mondjunk, csak valamelyes kölcsönvétel, plagiarizmus segítségével megyen elő.”³¹ S ő volt az, aki már a *Hitel*ben felhívta olvasói figyelmét arra, hogy Britanniában „édes érzéssel” fogják látni a törvény előtti

²⁸ EÖTVÖS József, *Gróf Széchenyi István*. In E. J., *Arcképek és programok*. Bp., 1975. 143–170.

²⁹ SZÉCHENYI István, *Világ*. Pesten, 1831. 68.

³⁰ Uő., *Hitel*. S. a. r. Ifj. IVÁNYI-GRÜNWALD Béla. Bp., 1930. 290.

³¹ Uő., *Világ*. Pesten, 1931. 371.

egyenlőséget, a nemzeti szellem publicitás és sajtószabadság által ösztönzött csodálatos kifejlődését.

Széchenyi gondolatvilága a haladás és fejlődés elvének feltétlen elismerésén épült, s e perfekcionizmus fő eszközeinek a tudomány, a tanulás, a kiművelt emberfők sokaságának kialakulását vallotta — származzanak bár az ilyenek akármily alacsony sorból. A centralisták valamennyien tudósok voltak, — hogyne értettek volna egyet hát mindezzel. Ami pedig a testi-lelki tehetségek kifejlesztését, a szakismeretek szerzését, a felkészültséget illeti, talán elég hivatkoznunk arra a közismert tényre, hogy Eötvös kétszeres kultuszminiszterként a hazai népiskola megalapítója lett. A miniszteri székben utóda, Trefort nevéhez pedig a középiskola és felsőoktatás európai színvonalú kiépítése fűződik. Ők egyébként saját személyükre vonatkozólag is megfogadták a *Hitel* intését: „Mindennapi munka s gyakorlás által mennyit vihet véghez az ember.”³² S Eötvös, aki kultúrpolitikusként két olyan világhírnévre szert tett zsidó fiatalembert indított el tudósi pályáján, mint Vámbéry Ármin és Goldziher Ignác, közvetve ebben is Széchenyi nyomán haladt, aki leszögezte: a tudás, a tehetség nincs származáshoz kötve. Elődjükhöz hasonlóan a centralisták valamennyien az emberi progressziónak szenvedélyes hirdetői voltak: igaz, ők ebben eszmeileg a Condorcet-től Hegelig, Macaulay-ig és John Stuart Millig tartó világgondolkodást is segítségül hívták.

A centralisták azzal is kihívták maguk ellen a közvélemény értetlen részének haragját, hogy egész sor előítéletet, megrögzött szokást, talmivá üresedett „nemzeti hagyomány”-t opponáltak. Széchenyi híveiként jártak el ebben is, aki a reformkorban úgyszintén elsőként mutatott rá a politikai ellenzékiesség nélkülözhetetlenségére, a vitatás jelentőségére, vélemény szabadság és autoritás kibékíthetlenségére. Híres igéi: „A felvilágosító ellenzés hasznát senki nem tagadhatja”; „Semmi se lehet az egész világi egyetemben *nyomás és ellennyomás nélkül*”; „Mai világban senki se hisz azért valamit, mert ez vagy *amaz mondja*” — elevenen éltek az oppozíció híres szónokaivá és publicistáivá emelkedő, a hazai vitakultúra megalapozásában olyannyira közreműködő „központosítók” lelkében.³³

A gyakorlati reformintézkedéseket illetően Széchenyi a végcélt abban látta, hogy az alkotmányt terjesszék ki az ország minden lakosára, s mindez a Habsburg-birodalomhoz fűződő, szerinte elengedhetetlen kapcsolat bolygatása nélkül történjék. Mind ebben közte és a centralisták között nem volt vita — jóllehet az utóbbiak nem tudták elképzelni e kiterjesztést a lakosság minél szélesebb politikai bevonása nélkül, s az egyesületeknél is fontosabb szerepet tulajdonítottak (bár az egyesületi jog alkalmazását épp ők dolgozták ki) a törvényhozásnak, mint a nemzeti élet „tűzpontjának”. A birodalomban pedig nagyrészt ugyanazért akartak megmaradni, mint a „legnagyobb magyar”: egy pillantást vetettek a térképre. Az északi kolosszus közelgésére, a nemzetiségekkel azonos etnikumú országok elszakító törekvéseire, az osztrák polgári fejlődés eredményeire és a „csúnyácska haza” gazdasági elmaradottságára.

A haza Széchenyi szerint azért is „csúnyácska”, mert ötvenkét külön darabra van szakítva, s a külön megyék nem gondolnak egymással, lehetetlenné teszik az egységes kormányzást. Berzeviczynek e gondolatát felelevenítve mintegy „továbbítja” a centralisták számára Szalayék legfőbb kritikai észrevételét a megye túlságosan nagy hatalmáról. Eötvös a *Reformban* arról írt szarkasztikusan, hogy a megyei szerkezet egyetlen abszolútizmus helyébe ötvenkét abszolútizmust teremt. Mindezt előtte másfél évtizeddel Széchenyi így fogalmazta meg: „...így feloszlik az ügyis nem igen nagy

³² Uő., *Hitel*. S. a. r. Ifj. IVÁNYI-GRÜNWARD Béla. Bp., 1930. 294.

³³ Uő., i.m. 295., 296.

királyság 52 piciny királyságra”.³⁴ Némiképp ő volt nálunk az első „centralista”, hiszen a *Világ*ban arról írt, hogy egyesíteni kívánja a municipális alkotmányunk által 52 részre oszlott hazája erejét, hogy a megyei tisztviselőktől nem lehet közös célok megvalósítását várni, hogy nálunk egy megye vétője, vagy akár csak egy birtokos nemesé egy másik megye határát víz alatt tarthatja, s hogy ő bizony nemesi privilégiumait szívesen feláldozná a valódi szabadságért.³⁵ A megyék jövőjéről sem jósolt mást, mint centralista utódai: e rendszer privilegizált rendje „le fog vonatni” hamarosan az adózó nép sorába.³⁶ Addig is el kell érni azt — teszi hozzá a *Stadium* lapjain —, hogy „...a mindent merészlő földesurak végre ne *vampyrkodhassanak* büntetlen”.³⁷

Széchenyi az országgyűlés állapotával kapcsolatosan sem volt kevésbe kritikus. E téren is Berzeviczy álláspontját újítva fel kiemelte, hogy az akkori országgyűlésen kilenc millió embert közvetlenül nem képvisel senki, tárgyalásai pedig csigalassúsággal haladnak.³⁸ Működése merő anomália. Ez az országgyűlés így nem érheti el azt, hogy mindenkit egyenlő mértékben védjen a törvény, hogy minden ember polgár legyen a hazában. Még elítélőbben nyilatkozott meg a centralisták „vesszőparipájáról”, a fennálló igazságszolgáltatási szisztéma jogszerűtlenségéről. Erről is oly axiómákat szögezett le, hogy azokat minden további nélkül be lehetne iktatni a centralisták későbbi alapműveibe. A *Stadium*ból idézünk: „...a most fennálló rend... az úrszék, hol bíró s alperes egy személy, ezen törvényszéken kívül pedig a legkegyetlenebb önkénynek annyi egyes eseti adják magokat elő, hogy azokkal foliantokat tölthetni, ... nemritkán az hoz ítéletet arról, s nota bene semmi egyéb, mint kénye után, kiben az öltözeten, bajszon és sarkantyún kívül szinte egy férfiúra ismérttel jel sem található”.³⁹ Kevéssel utóbb pedig ezeket olvashatjuk: az „igaztalanságok igaztalansága... egyszersmind az esztelenségeknek is legnagyobb esztelensége, ... hogy mostani világban 9 millió, mely annyiszor önkény, de még törvényesen, vagy legalább usus vagy abusus szerint is legirgalmatlanabbul benevolisáltatik... s egy kislopásért kétségbeesésig kínoztatik, ... más részről sokszor azt látja, hogy némi privilegiumolt rendbontónak viszont még emberi vérrrel fertőztetett kezét se szorítja békóba a törvény”. Széchenyi megoldásként egy „codex criminalis”, büntető törvénykönyv mielőbbi megalkotását javasolja — hatalmas lökést adva ezzel Szalay, Eötvös, Lukács és Trefort hamarosan meginduló kodifikációs alkotó munkásságának. S természetesen Deákénak, Kossuthénak, Pulszky Ferencének, akik a centralistákkal e téren vállvetve dolgoztak az 1841–1843. évi, nagy jelentőségű büntetőjogi választmány munkájának sikeréért.

A központosításért fellépő csoport ugyan már 1837-től kezdve szervezkedni kezdett, igazi zászlóbontása azonban az 1843–1844. évi országgyűlésen történt, amikor a szabad királyi városok ügyében szólva Szalay László főként azért kívánta minél előbb megvalósítani a városok reális törvényhozási képviselőit, mert a városi kérdésben látta „első szemét... azon lánchnak, mely minket egy nagy életrevaló egésszé olvasszon... Mert nem municipális ország képében látom a naggyá lett hazát, nem hiszem, hogy municipális föderalizmus lehessen a végcél. — Nekünk száz különvált érdeket kell összpontosítani; ... aznap, mikor az országgyűlésen nem Karokat és Rendeket, nem megyéket és városokat, hanem képviselőket, az egy nemzetnek kép-

³⁴ Uő., *Világ*. Pesten, 1831. 70.

³⁵ Uő., *i.m.* 112., 128., 192., 384.

³⁶ Uő., *i.m.* 131.

³⁷ Uő., *Stadium*. Lipcsében, 1833. 183.

³⁸ Uő., *i.m.* 199., 218.

³⁹ Uő., *i.m.* 154., 157.

viselőit fogjuk látni”.⁴⁰ Szalay erőteljes visszhangot keltő beszédének koncepcióját Benjamin Constant gondolatmenete ihlette — erről már más alkalommal szóltunk —, de aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy Korpona város ifjú követe és a köréje sorakozó, hasonlóan nagyrahatott társai eszméletének mélyén ott visszhangzott annak *A Kelet népének evokációja*, melynek más állításait épp ők vitatták a leghangsúlyosabban: „...fő célom, hogy hazánk erei központosuljanak; a megyei, városi, mágnási, polgári, vallási, nemzeti sat. különzések egy magasb célra olvadozzanak össze; az ember nem mindig címe és állása, de mint ember belbecse után latoltassék”.⁴¹

7. A költő-politikus ideálja

Széchenyi imponált a fiataloknak, jónéhány megnyilatkozása számukra gesztus-, sőt szimbólumértékű volt, mégsem őt tekintették legfőbb eszményképüknek. Széchenyit ugyanis lehetett tisztelni, becsülni, de nemigen lehetett szeretni. Eltérő volt a helyzet a reformkor másik nagyságával, Kölcseyvel. A centralisták két vezéregyéniségére senki sem hatott olyan élményi erővel, sugárzó vonzással, mint ő. *A Himnusz* költője ugyanis egyszerre volt poéta, prózaíró, kritikus, politikus, publicista, szónok, pedagógus, erkölcsfilozófus — mindaz, amivé ők is válni akartak. Az általa hirdetett eszmék — a romantikus liberalizmus, a liberális romantika — útmutató elvrendszere volt a centralistáknak úgyszólván öntudatra ébredésük óta. Mindenekelőtt azonban a személyes érzelem, a mélységes szeretet szálai kapcsolták őket Kölcseyhez. Megadatott számukra az, hogy pályájuk elején közlőül ismerhették őt, hogy tanítványi kapcsolatba kerülhettek vele, hogy szemtanúi lehettek közéleti fellépéseinek. S e kapcsolatot csak tovább erősítette, hogy a költő-gondolkodó is nagyon szerette ifjú adeptsait.

Kölcsey és a centralisták viszonyát külön tanulmányban dolgoztam fel, elsősorban költészetük, szépprózájuk és irodalomkritikai gondolkodásuk rokon vagy azonos vonásait elemezve. Ezeket itt mellőzni kívánom, viszont annál inkább szeretném előtérbe állítani politikai-közéleti tevékenységük analóg elemeit, eszméik találkozását.

Először Szalay László szerzett tudomást Kölcsey munkásságáról, valószínűleg már 1828-ban, közös barátjuk, Szemere Pál révén. Szemere ajánlása vezette el azután őt Kölcsey házába, Szatmár megyébe. Az ő mentori közvetítése nyomán fogadta el a költő Szalayt patvaristájának. 1831. október 22-én hívta meg magához a nála tíz nappal korábban jelentkező joggyakornokot.⁴² Nagykarolyban adott számára találkozót, azaz a megyegyűlésen, hol éppen a reformjavaslatokat összegző, ún. „rendszeres munkálatok”-at tárgyalták. Szalay orientációja számára e színhely azért fontos, mert érdeklődése éppen ebben az időben fordult a politika, a jogtudomány, a társadalmi eszmélkedés világa felé.

A patvarista ifjú 1831 őszt-telét töltötte Kölcsey társaságában — első tanítványaként a mesternek. 1832 februárjában visszament Pestre, de kapcsolatuk levelekben folytatódott. S minő levelekkel! Amit például a költő a sötét órák leküzdéséről, a sorson és életkörülményeken való felülemelkedés lehetőségéről ifjú barátjának 1837.

⁴⁰ SZALAY László, *A sz. k. városok ügyében*. In Sz. L., *Publicistai dolgozatok*. Pesten, 1847. I. k. 180–185.

⁴¹ SZÉCHENYI István, *A Kelet népe*. Pozsonyban, 1841. 24.; A centralisták és Constant kapcsolatáról: FENYŐ István, *Francia szellem a reformkori progresszió kezdetén*. Újhold Évkönyv 1989/1. 245–259.

⁴² Kölcsey Ferenc — Szalay Lászlóhoz. 1831. X. 22. In *Kölcsey Ferenc összes művei*. Bp., 1960. III. 407–408. A témáról vö. FENYŐ István, *Kölcsey és a centralisták*. In *Remény s emlékezet*. Szerk.: TAXNER-TÓTH Ernő és G. MERVA Mária. Bp., — Fehérgyarmat, 1990. 70–86.

február 26-án kelt episztolájában megfogalmazott, az mintha az éppen akkor publikált *Parainesis* valaminő kiegészítése lenne: „... Sokat gondolkoztam én; s utóljára is úgy találtam, hogy az embert nem helyzetének szerencsés volta, nem álmainak és reményeinek teljessége, hanem egyedül az teszi boldoggá, tiszta nyugalom részesévé, ha lelke erejét a lehetőségig gyakorlotta, ha oka van hinni, hogy jelenre s jövőre lehetőségig hatott.”⁴³

Szemere és Kölcsey hamarosan eredményét láthatták pedagógiai munkájuknak. Az előbbi továbbítója, az utóbbi címzettje volt annak a pályafordulatot előlegező levélnek, amelyet Szalay 1838 első napjaiban vetett papírra.⁴⁴ E megnyilatkozás a csalódás, az öndevalváló szatirikus önirónia hangjai mellett már a közéleti cselekvésvágy, a „hadd tehessek az emberiségért valamit” eltökéltségét is megszólaltatja. Az ifjú gondolkodó immár nemcsak a konzervativizmus, hanem a reformretorika, a nagy eszméket relativáló nemesi frázisok ellen is lázad. Főként a nacionalizmus közhelyeitől, banalitásaitól, a provincializmustól undorodik, mint maga Kölcsey, ki „gyönyörrel” olvasta e levelet.

Folyamatos korespondenciájukban a költő többször is szót ejt patvaristája barátjáról, Eötvösről — nem kisebb megbecsüléssel. Ennek érzelmi affektivitása már akkor megragadta, amikor úgyszintén fiatal fiúként megismerte. Első ízben az *Országgyűlési napló* 1833. december 16-i bejegyzésében emlékezik meg róla: „szeretetre méltó lelkes gyermek”-nek aposztrofálja Eötvöst, kinek alakja felvidította őt a hivatalos várakozás közben. Kölcsey itt „vizontlátás”-ról ír.⁴⁵ Alighanem három hónappal korábban, Kazinczy fölött mondott híres akadémiai emlékezésede alkalmával ismerkedhetek meg. „...én, ki, akkor még félig gyermek, elragadva hallgatám férfias szavait” — írja e találkozásukról Eötvös.⁴⁶

Meghatározó érvényű nyugat-európai utazásairól hazatérve, vagy azt kevésbé megelőzve kerültek a centralista fiatalok kezébe a Kölcsey *Parainesis*-ét közlő *Athenaeum*-számok (1837. II. 23. — III. 9.). Éppen akkor, amikor kibontakozva válságaikból megtalálták élethivatásukat, amikor először sejtlett fel bennük önálló politikai csoportjuk megszervezésének lehetősége. E lélekállapotuk egybeesett oly tanítások megismerésével, hogy a fiataloknak mindenekelőtt állandó elv kialakítására kell törekedniök, valamint célra, amely felé irányozzák életüket. Kölcseynek értelme, hogy „soha nem múlass el egy alkalmat is, melyben jót tehetsz”, Eötvös és Kemény Zsigmond röpiratainak, regényeinek, Szalay és Trefort büntetőjogi, illetve közgazdasági tevékenységének, Madách publicisztikájának, Lukács külföldet a magyar politikáról fáradhatatlanul informáló munkásságának lesz motiváló szempontja.

Hogyan is lehettek volna ők érzéketlenek az oly gondolatok iránt, hogy magas érzelmekre törekedjenek, hogy azoknak nagy tettek gyakorlására kell vezetniök őket, hogy az ember tökéletesülhető lény, amikor Eötvös már a *Parainesis* megjelenése előtt így írt Szalaynak: „... Célt választék magamnak... csak használni akarok, másokért fáradni, ... jutalom maga a tett, ... Kövesd példámat kedvesem, ...oly rövid az élet, töltsd el tettekkel” stb.⁴⁷ Ami pedig az ember nembeli előrejutásának eshetőségét illeti, e nézetek a centralisták elvrendszerének fő mozgatórugóját képezték. Abban viszont a fiatalok különböztek mesterüktől, hogy míg az tagadta a világpolgáriság értelmét, ők érzelmeikkel, tettvágyukkal már az egész emberiséget átölelték.

⁴³ Kölcsey Ferenc — Szalay Lászlóhoz. 1837. II. 26. Uo. 774-775.

⁴⁴ Szemere Pál — Kölcsey Ferenchez. 1838. I. 7.; Szalay László — Kölcsey Ferenchez. 1838. I. 5.; Kölcsey Ferenc — Szemere Pálhoz. 1838. II. 14. In *Szalay László levelei*. Bp., 1913. 67-71.

⁴⁵ KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési napló*. In *K. F. összes művei*. Bp., 1960. II. k. 348.

⁴⁶ EÖTVÖS József, Kölcsey Ferenc. In *E. J., Arcképek és programok*. Bp., 1975. 64-65.

⁴⁷ Eötvös József — Szalay Lászlónak. 1836. III. 29. In *Eötvös József levelei*. Bp., 1976. 99.

A *Parainesis* nagyon fontos aspektusa volt a tudás társadalmi gyakorlattá változtatása. Az életet jobbító gondolat. Ha azt a passzusát olvassuk, hogy „minden ismeretet a kor szükségére s kívánataira, a jelenlét nemesítésére, s a jövőendő előkészítésére fordítani s a lehetségig életbe hozni” szükséges, Eötvös állambölcseleti munkája, Szalay európai államférfiakról, Kemény magyar politikusokról készített arcképcsarnoka, Lukács utópista szocializmust idehaza bemutató, nagyértékű publicisztikája, Madách „Timon” álneven írott cikksorozata, Irinyi József nagyhirű nyugat-európai útikönyve is tanúsítja az igény hatékonyságát. A *Pesti Hírlapban* 1844–1848 között, a *Pesti Naplóban* az ötvenes-hatvanas években végzett újságírói tevékenységük viszont egy másik *Parainesis*-szentenciával hozható közeli összefüggésbe: „...Magányos ismereteket szerezni, hogy azok a sokaságra átplántálva közkinccsé váljanak; világos ideákból fáklyát gyújtani, melynél az együttélők előítéleteik sötétségéből kiléphessenek, régi és új, idegen és saját tapasztalást egyesíteni, hogy a néptömeg előtt vezérelv gyanánt ragyogjanak”.

Történetfilozófiájukat a centralisták főként Condorcet-től, Guizot-tól, Augustin Thierry-től, Cousintól, Hegeltől, Lermnier-től, Macaulay-tól stb. sajátították el, ám annak morális töltésébe a Kölcseytől tanultak ismét csak belejátszottak. *Történetnyomozás* című fejtegetéssora, akárcsak korábbi vallásfilozófiai töredékei, egyrészt a liberális evolucionizmus, a forradalom szélsőségeitől óvó szerves fejlődés kánonjaként szolgálhattak számukra, visszafogva őket a vágyak és a valóság összetévesztésétől, a realitásérzék fellazulásától.⁴⁸ Másrészt arra készítették őket, hogy a történelem vizsgálatában ne krónikás adatgyűjtésre, hanem az összefüggések felderítésére, európai összehasonlításra törekedjenek. Megtanulták tőle azt is, hogy a történetíró és a történetfilozófus akkor jár el helyesen, ha emberi mozgást követ nyomon, az emberi lélek sorsot alakító szándékait, az emberiség tartósan megállíthatatlan kreatív dinamizmusát.

S akárcsak Széchenyi, Kölcsey is a „kimívelt európai”-t jelölte meg ideálul, azt a gondolkodó embertípust, melyet a tudomány vezérel. A tudomány hozzájárulhat ahhoz a *Történetnyomozás* érvelése szerint, hogy az emberek közelebb kerüljenek egymáshoz, alakítólag hathat az emberek együttélésére — lehetnek-e közömbösek e nézetek a centralisták számára, kik valamennyien tudósok és politikai vezetők voltak egyezményben? Az olyan szentenciák iránt például, mint a következők?: „... Hogyan lőn itt egy nemzet kicsinyből nagygyá, egy más ott nagyból semmivé? ... Miként ébred itt a világosság a vad nép között s annak jöltévo fényénél mint alkotja az magát össze kisebb vagy nagyobb társaságokká, mint lépdél találmányról találmányra, ismeretről ismeretre, hatalomról hatalomra mindaddig, míg ragyogó pályájának legmagasb pontján áll?”

Magától értetődő volt az a gesztus, hogy a feladatkielölő, távlatállító Kölcsey-művek megismerése után az elhunyt mestert elparentáló emlékbeszédre 1839 őszén Eötvös vállalkozott az Akadémián.⁴⁹ Az önzetlen közhasznúság, a minden akadályt legyűrő emberi akarat és alkotó erő, amelynek révén a költő alakja a hazával egyenértékűvé magasodik — Eötvösnek gyönyörűen kifejtett ideái — mind-mind a két író-politikus tökéletes szellemi azonosulásának hitvallásai. A közösség és személyes jövője szempontjából mindazonáltal az a legfontosabb, hogy bár Eötvös elhunyt meszterében sorra magasztalja a költőt, a polgárt, a pedagógust, a kritikust — legtöbbször az országban és nemzetben gondolkodó politikust és szónokot értékeli. Azt, amivé maga is válni szeretne.

⁴⁸ KÖLCSEY Ferenc, *Történetnyomozás*. In. *K.F. összes művei*. 1960. I. k. 1264–1274.

⁴⁹ EÖTVÖS József, Kölcsey Ferenc. In. *E. J., Arcképek és programok*. Bp., 1975. 63–76.

Ebből a szempontból például Szalaynak külön szerencséje volt, hogy éppen abban az időben érkezett Kölcsey házába, amikor az 1831 őszén befejezte Szatmár megye legfontosabb reformmunkálatainak, a jogügyi, illetve az úrbéri tervezetnek elkészítését, s hozzákezdett mind a kilenc operátum egységesítéséhez.⁵⁰ Az ifjú patvarista így alighanem nála olvashatott végig először egy egységes, az ország átalakítására irányuló reformprogramot. Szalay principálisa művéből olyan nagy jövőjű gondolatokról tájékozódhatott, hogy a telkes gazdákat azontúl tulajdonosi juss illesse meg, a kilencedet és a robotot töröljék el, a háziadó és az országgyűlési költségek felét pedig vállalja a nemesség.⁵¹ Nem kevésbé voltak lényegesek — már Szalay jövőendő munkássága szempontjából sem — az államszerkezet modernizálására vonatkozó javaslatai. Így az országgyűlés múlhatatlan reformja, a felső tábla átalakítása, a helytartótanács megszüntetése, a sajtószabadság és az országgyűlés nyilvánosságának elve, az iskolaügy korszerűsítése.

A legutóbbi javaslat feltételezhetően kevésbé érdekelte Szalayt, mint az előzőek, Eötvöst viszont annál inkább. A reformmozgalom irányítói közül nevelésügyi javaslatában Kölcsey elsőként fogalmazott meg oly indítványokat, amelyeket Eötvös József 1848. július 24-én terjeszt majd a népképviselői országgyűlés elé, illetve átvesz-alkalmaz a korszakos jelentőségű 1868. évi XXXVIII. törvénycikkben.⁵² Íme a szatmári követ főbb nevelésügyi pontjai: közös népiskola minden vallásfelekezet gyermekei számára, az egyházak iskolai kiváltságainak csökkentése, iskolaválasztás terén teljes vallási egyenjogúság és a nevelés lehető egyöntetősége, a felsőoktatás és a tudományos intézetek magyarnyelvűsége, a verés és más lealacsonyító büntetések eltörlése, a testnevelés bevezetése, nevelői nyugdíj, nőnevelés megindítása rangkülönbség nélkül.⁵³ Természetesen az eötvösi reformok más korszerű intézkedéseket is tartalmaznak s a Kölcsey által megfogalmazottnál magasabb színvonalat képviselnek, továbbá a miniszter már forrásokból is merített (van Swieten elgondolásairól előzőleg magunk is beszámoltunk), ám ezzel együtt: a polgári fejlődés Eötvös, majd Trefort által alkotott szellemi fundamentumának egyik előzményét joggal láthatjuk a Kölcsey fogalmazta Szatmár megyei véleményben.

A megye után a költő-politikus számára tudvalevőleg az országgyűlés következett: közismert a szatmári követ harca itt a feudális nemzetfogalom lebontásáért, a „szabadság és tulajdon” társadalmáért. Mégsem fölöslegesen legalább érintőlegesen megemlítenünk, hogy politikai beszédeinek Széchenyivel egybehangzóan kifejtett nagy témái: a hárommillió protestáns és a kilencmillió jobbágy egyenjogúsítása, az örökváltság megvalósítása, a szolgálóállapot megszüntetése, mindenfajta túlhatalom leépítése, a kiváltságrendszer kritikája, a városok megfelelő képviselőhöz juttatása mennyire vezéreszméivé váltak utóbb sorra a centralistáknak is.

Csupán néhány példát említek. A városok jelentőségét — Hajnóczy és Berzeviczy nyomán és Széchenyi kezdeményezését közvetlenül követően — Kölcsey állította a politikai törekvések középpontjába (*A papi dézma tárgyában*). Az ő mementóját (és Benjamin Constant-ét) fejlesztette tovább Szalay László, amikor is a városokban jelölte meg a meglévő osztályok összeolvasztó közegét.⁵⁴ A szatmári követ diétai szövegei ugyanakkor azt is a szívekbe vésték, hogy a misera plebs contribuens hely-

⁵⁰ BARTA István, *Kölcsey politikai pályakezdetek*. Századok, 1959. 2–4. sz. 252–302.; CSORBA Sándor — TAKÁCS Péter, *Kölcsey és Szatmár megye*. Nyíregyháza, 1988. 169–174.

⁵¹ BARTA István, i.m.; FENYŐ István, *Haza s emberiség*. Bp., 1983. 202–204.

⁵² EÖTVÖS József, *Kultúra és nevelés*. Bp., 1976. 294–300., 361–398.

⁵³ CSORBA Sándor — TAKÁCS Péter, i.m. 175–186.

⁵⁴ KÖLCSEY Ferenc, *A papi dézma tárgyában*. 1834. III. 26. In K. F., *Összes művei*. Bp., 1960. II. k. 135–145. Az idézet a 138. lapon.; SZALAY László, *A sz. kir. városok ügyében*. 1843. IX. 27. In *Publicistai dolgozatok*. Pest, 1847. I. k. 180–185. — L. még a 42. sz. jegyzetet is.

zete tarthatatlan — a parasztháború rémével fenyegetve ismételt a nemességet (Az örökös megváltás tárgyában).⁵⁵ E vészjelzés utóbb Eötvös Dózsa-regényében tűnt fel újra.

A szatmári követ másik fő gondolata az országgyűlésen köztudomásúlag a földbirtok feudális kötöttségeinek felszámolása volt. Ezért ostromozta nagy beszédben a hitbizományok fennállását, mely a szabad tulajdon kialakulását éppúgy akadályozta, mint az ősiség vagy a jobbági birtokbírhatásának hiánya. Hogy a nemzet birtokos polgárokkal rendelkezzen, el kell érni a tulajdon szabadság alapjait, a szabad örökhatóság jogát — hangsúlyozta Kölcsey.⁵⁶ E gondolatot viszi tovább — társítva Széchenyi érveivel — Örökösödési jog című cikkében Trefort Ágoston, ki a végrendekezés teljes szabaddá tételét kívánja, s ezáltal mindenfajta mezőgazdasági beruházás lehetőségének megnyitását.⁵⁷

A szabad földnek alapvető akadálya volt a „fiscalitas”, azaz a királyi kincstár örökösödése is, amely úgyszintén eleve korlátozta az örökhatóság akaratát. Kölcsey az országgyűlésen nyíltan „törvény elleni visszaélés”-nek minősítette e középkori jogszokást. Nyomában haladva Trefort A bírhatási jogról Magyarországon címmel hasonlóképpen a fiscus örökösödésének eltörlését követelte, mint ahogyan szintúgy el akart távolítani a gazdasági életből a szabad adás-vételt, haszonszerzést gátló mindennemű akadályt.⁵⁸ „Fel kell hagyni az úrbéri tartozásokkal” — szögezte le a jobbágycérdésről apodiktikusán a Budapesti Szemle munkatársainak véleményét.

Két kérdésben azonban a centralisták nem egészen követték mesterüket és ez a megyei rendszer, illetve a Habsburg-kormányzat megítélése volt. Kölcsey beszédeiben mindenekelőtt a Habsburg-hatalmat támadta, az ország önállóságát követelte, a megyei szerkezet elavultságát viszont kevésbé érintette. Helyzeténél fogva ezt nem is igen tehette — egy megye követe volt, utasításokkal megkötve. Mindenesetre Mohács (1826) című beszédében elvetendőnek tartotta azt, hogy a megyei intézmény csupán a kiváltságosaké: „...Gyűléseitek? egyik osztály kirekesztő tulajdona, hol az a lehetőségig gyéren jelen meg.”⁵⁹ Kende Zsigmondhoz 1832. december 21-én intézett levelében pedig felvillan egy újabb fontos gondolat: a nemtelenek megyei képviselője, amely utóbb a centralisták népképviselőtért folytatott harcának egyik eleme lett.⁶⁰ Másrészt Szalayék kétségkívül kevesebb alkalommal bírálták a Habsburg-hatalmat, mint a nemesség osztályuralmát. Nem mintha különösebb illúzióik lettek volna az abszolutizmus természetrajzát illetően. (Kevés politikusi bélyegezte meg az idő tájt élesebb szavakkal a császári hatalmi metódust, mint azt Eötvös tette a Reform lapjain.) Viszont jobban tudatában voltak annak, hogy nemcsak Bécsnek van szüksége hazánkra, hanem akkori helyzetünknel fogva hazánknak is Bécsre, mint Kölcsey. Ez nem jelenti azt, mintha a szatmári követ erről megfeledezett volna. I. Ferenc uralkodásának negyvenedik évfordulójára mondott beszédében ő is csatlakozott az ünneplőkhöz, s az uralkodóról elhangzó magasztalását azzal indokolta, amiért a centralisták is meg akartak maradni a birodalom keretében: a monarchia uralma idején kibontakoztak nálunk is a polgári fejlődés előfeltételei, megindult a polgárosult gazdaság elemeinek felhalmozódása.⁶¹ (Említettük: Eötvösöket e téren jónéhány

⁵⁵ KÖLCSEY Ferenc, *Az örökös megváltás tárgyában*. In. *i. m.* II. 152–163.

⁵⁶ Uő., *Az elsőszülöttségi jószágok tárgyában*. In. *i. m.* II. 118–124.

⁵⁷ TREFORT Ágoston, *Örökösödési jog*. In. T. Á., *Kisebb dolgozatok*. Bp., 1882. 192–207.

⁵⁸ KÖLCSEY Ferenc, *A kir. fiskus örökösödése tárgyában*. In. *i. m.* II. 125–134.; TREFORT Ágoston, *A bírhatási jogról Magyarországon*. In. *i. m.* 170–191.

⁵⁹ KÖLCSEY Ferenc, *Mohács*. In. *i. m.* I. k. 1228.

⁶⁰ Uő. — Kende Zsigmondhoz. 1832. XII. 21. *i. m.* III. k. 461.

⁶¹ Uő., *Beszéd I. Ferenc király uralkodása negyvened évi ünnepén*. 1832. II. 1. In. *i. m.* II. k. 51–59.

más indíték is vezérelte, amelyet 1838-ban elhunyt mesterük még nem láthatott teljességgel előre.)

A hazai nemesség szűklátókörűségét és önzését — elődeit folytatva — Kölcsey is a diéta intézményében jelölte meg leginkább. Az *Országgyűlési napló* feljegyzései szinte sisteregnek a rendekre vonatkozó megvetéstől. A centralisták ellenszenvét a nemesi politizálás módszereit illetően személyes tapasztalataikon túl az *Országgyűlési naplónak* e módszereket és reagálásmódokat — a szócséplést, elvtelenséget, rendszertelenséget, képtelenül lassú ügymenetet, érzelmi dagályt, műlthoz való görcsös ragaszkodást stb. — ragyogóan megörökítő lapjai is fokozhatták. A „Napló” legfontosabb üzenete az, hogy a hazai nemesség többsége immár alkalmatlanná vált az ország vezetésére. Nyomában a centralisták is levonták ezt a konklúziót. S ha a költő itt „egy értelmi egész”-t, „egy törvényhozási tűzpont”-ot képzel el a „sötétség fia”-nak a „Verbőczy által kijegyzett náció emberei”-nek helyébe, tanítványainak érdeme, hogy e vágyott „tűzpont” megvalósítási módozatait idehaza kidolgozták.

Még egy nagyon fontos kapcsolódási szféráról kell számot adnunk: a büntetőjog és a börtönügy reformjáról. A centralisták politikai fellépésük első percétől egész sor tanulmányukban a középpontba állították ezt a kérdést.⁶² Szalay is, Eötvös is számottevő szerepet játszottak emellett az 1840. V. tc. által az igazságszolgáltatás korszerűsítésére kiküldött országgyűlési választmány tanácskozásaiban, a reformjavaslat kidolgozásában.⁶³

Büntetőjogi tárgyú értekezéseiben, cikkeiben Szalay a rendszeres törvénykönyv elkészítésének elveit e módszertanát elemezte. Azt követelte, hogy a törvény csak a bűnöst büntesse, s azt se nagyobb mértékben, mint ahogyan javulásának és a társadalom biztonságának érdeke elengedhetetlenül megkívánja. A vádlottak sorsáról pedig ne a különböző úri kompániák tagjai döntsenek, hanem esküdtszék, amelyeknek bírái a nemzet mindegyik osztályából egyaránt kikerülnének. Ugyanígy szakítani akart az igazságszolgáltatás addigi feudális menetével Lukács Móric: a *Budapesti Szemle*ben közzétett *Büntetőjogi teoriák* című értekezésében a büntetőjog alapjává ő is a közvéleményt nyilvánította, mint az egyenlő jogú állampolgárok akaratának megtestesítőjét. Ezáltal pedig az igazságszolgáltatást össztársadalmi ügyvé emelte, amelynek szerinte minden vonatkozásban összhangban kell lennie az egyenlőség szellemével.⁶⁴

Szalay, Lukács, Eötvös és a többiek munkájuk közben az európai büntetőjogtudomány megannyi szaktekintélyének elgondolásait hasznosították — Beccariától Filangieriig, Feuerbachtól, Benthamig. Kölcsey azonban számukra e téren is többlettel szolgált: egyfelől a személyes bátorság példájával (közismert volt tevékenysége a megvádolt Wesselényi, Kossuth s mások védelmében), másfelől az intuitív művészi beleélés döbbenetes erejével. A *vadászlat* című novellája a maga rémületes börtönképeivel, két fiktív törvényszéki beszéde az ártatlan, vagy csupán a szükség által bűnre kényszerített emberek kiszolgáltatottságáról éppen akkor — 1837-ben — jelentek meg a hazai sajtóban, amikor Eötvös hozzákezdett *Vélemény a fogházjavítás*

⁶² SZALAY László, *Ügyvéd. — Könyvbrórlat. — Jury.* In *Themis*, 1837. I. 1–22., 53–91., 1838. II. 51–70.; *Codificatio.* In *Sz. L. i. m.* I. 19–90.; *A büntető eljárásról, különös tekintettel az esküdtszékekre.* Uo. 103–173.; *Büntető törvénykönyv I–X.* Uo. II. 15–20., 48–53., 90–124.; *Büntető eljárás I–XII.* Uo. 125–188.; EÖTVÖS József, *Vélemény a fogházjavítás ügyében ns. Borsod vármegyé ebbeli különttségéhez.* *Themis*, 1838. II. 1–50.

⁶³ FAYER László, *Az 1843-iki büntető javaslatok anyaggyűjteménye.* I–IV. k. Bp., 1876.; NAGY Lajos, *Szalay László és a magyar eljárásjog.* *Állam- és Jogtudomány*, 1964. 4. sz. 519–568.; VARGA János, *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete.* Zalaegerszeg, 1980.

⁶⁴ LUKÁCS Móric, *Büntetőjogi teoriák.* *Budapesti Szemle*, 1840. II. 1–79.

ügyében című röpiratához.⁶⁵ Az pedig közismert, hogy utóbb *A falu jegyzőjében* a hazai törvénykezés állapotait is megörökítette, s az is, hogy a regény egyik alakja, Völgyesy alügyész *A vadászlak* Andaházijának újabb megtestesítője, sőt Völgyesy mintájában magát Kölcseyt láthatjuk. A novella ragyogóan ábrázolt három jelenete, a törvényszéki beszédek expresszivitása ott munkált tehát a centralisták érzelmvilágában, amikor a büntető eljárásjog és a börtönviszonyok vonatkozásában is harcba kezdtek az urak és szolgák kettősségének megváltoztatásáért.

Nem szeretném a centralisták számára kisajátítani Kölcsey roppant hatású szellemi örökségét. Őt nemcsak Eötvösök tekintették eszmei kiindulópontjuknak, hanem Kossuth, Deák s velük a municipalista ellenzéki tábor is, mint ahogyan Petőfi és a Fiatalfi Magyarország csoportja szintén szellemi őst tisztelte benne. Kölcsey tanítása egyszerűen megkerülhetetlen volt mindazok számára, akik az „ember és polgár”, a „haza és haladás”, a „szabadság és tulajdon” programját meg akarták valósítani a XIX. századi Magyarországon.

7. Tanulni az ellenféltől is

A centralisták egy részét ifjúkori barátság kötötte az 1839–1840-es országgyűlésen megalakult konzervatív csoport vezérégyéniségéhez, a korán elhunyt, nagyképességű Dessewffy Aurélhoz. Eötvösrel kiváltképp szerették egymást, s ebben egyiküket sem akadályozta az, hogy a politikai paletta két ellentétes végpontján foglaltak helyet. Halálát követően *A karthausi szerzője* a legnagyobb gyöngédséggel emlékezett róla meg, mint ahogyan azt tette Szalay is 1845. február 2-án a *Pesti Hírlap*ba írott cikkében (*Nyílt levél Considérant Victorhoz*).⁶⁶ Szalay szerint Dessewffy jeles cikkeit csak az alkotmányos központosítás elveivel lehetett megcáfolni, a kormánypártiak táborából szellemi színvonala miatt csak ő érdekelte őket, halála után ez a színvonal zuhanásszerűen süllyedt: „A konzervatívoknak ő az volt, mi Nagy Sándor a macedoniaknak, utána a Ptolemaeusok jöttek.” Dessewffy pedig annyira közel érezte magát Eötvöshöz, hogy publicisztikáját összegző kötetét, az *X.Y.Z. könyvet*, igen bensőséges dedikációval neki ajánlotta.⁶⁷

Dessewffy Aurél már a harmincas évek végén felismerte, hogy a kormány ad-digi, a reformoktól mereven elzárkózó politikája önmaga számára is csupán balsikert hozhat. Éppen ezért új taktikát, újfajta módszereket javasolt (Metternich követte is az ő tanácsait) — miszerint bizonyos, a feudális rendszer alapjait nem érintő reformokkal fogják ki a szelet az ellenzék gyökeres reformokat követelő vitorlájából. Szerinte hathatós központi kormányzásra van szükség, amely erőszakos eszközökkel többséget szerez majd magának mind a megyékben, mind az országgyűlésen. A megyék „megrendszabályozását” és az országgyűlés rendezésének szükségességét illetően Dessewffy egyetértett a centralistákkal, csak éppenséggel azzal a nagyon is jelentős különbséggel, hogy ő magát a megerendszert mindenképpen fenn akarta tartani, s az erős kormány túlhatalmát nála nem gátolta volna semmi, legkevésbé a

⁶⁵ KÖLCSEY Ferenc, *A vadászlak*. — Védelem P. J. számára. — *Gyermekgyilkos R. d. M. ügyében*. In *i.m.* I. 336–369., 1145–1157., 1158–1171.; Eötvös József — Szalay Lászlóhoz. 1837. XII. 19. *i.m.* 120–121.

⁶⁶ Eötvös József, Gróf Dessewffy József. In E. J., *Arcképek és programok*. Bp., 1975. 110.; SZALAY László, *Nyílt levél Considérant Victorhoz*. 1845. II. 2. *i.m.* II. 36–36. — Dessewffy Aurélról: FERENCZY József, *Gróf Dessewffy Aurél életrajza*. In *Gr. Dessewffy Aurél összes művei*. Bp., 1887. V–LIII.; BALLAGI Géza, *Az 1839–40-iki országgyűlés visszhangja az irodalomban*. Értek. a társ. tud. köréből X. k. 8. sz. Bp., 1890.; DÉNES Iván Zoltán, *A magyar konzervatívok társadalomszemlélete az 1840-es években*. In *A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról*. Szerk. SZABAD György. Bp., 1990. 441–467.

⁶⁷ DESSEWFFY Aurél, *X.Y.Z. könyv*. Pesten, 1841.

megreformált, ám a kormánypárt uralta országgyűlés. Dessewffy volt egyébként nálunk az első, aki az országgyűlés kormánypártját afféle szavazógépnek képzelte el, s aki az erőszakot a „cél szentesíti az eszközt” elve alapján parlamenti módszerként is alkalmazni kívánta.

1833 nyarán az akkor huszonöt esztendőes Dessewffy *Észrevételek az országgyűlés rendezését illető újabb küldöttségi javaslatra* címmel nagyszabású munkát írt, melyben a címben megjelölt témához szólt hozzá — megannyi ésszerű javaslattal szolgálva, melyeket azután a centralisták a maguk más koncepciójába átvettek, beépítettek. Dessewffy azokból a helyes főlvekből indult ki, hogy az országgyűlés csak akkor végezhet eredményes munkát, ha azon az országban létező valamennyi társadalmi csoport képviselőjéhez jut, s a főrendi tábla a másik táblához képest többé nem a meddő ellenzés, hanem csupán a mérséklés álláspontjára helyezkedik.⁶⁸

Az értekező sok tekintetben korszerűsíteni, valódiabb képviselőté igyekezett volna tenni az országgyűlés összetételét és ügymenetét. Ő vetette fel a reformkorban először, hogy a törvényhozás székhelye Pest legyen, és e célra ott új országház épüljön. A királyi hivatalosak, egyháznagyok és általában a főrendek diétai szereplését nagymértékben csökkenteni kívánta. Elvette volna a főrendi táblán a szavazati jogot a címzetes püspököktől, s a hivatalbeli és a független főrendek számát egyenlővé tenni javasolta. Főképp az az indítványa jelentett újítást, hogy a független főrendeket érdem szerint választatni óhajtotta a mágnások által — behozva ezzel a főrendi táblára a képviselői országgyűlés lényeges első elemét. S az így választott főrendek tevékenységét utasítások nélkül képzelte el — függetlenül mind a kormánytól, mind pedig a küldöiktől.

Mélyreható átalakításokat kívánt Dessewffy a rendek tábláján is. A megyéket illetően a követek számát a megyéket megillető addigi két szavazat helyett a népeségtől, a porták és a nemesek számától akarta függővé tenni. Még fontosabb volt szándéka a városokat illetően: a százhatvan megyei követ mellett számukat negyvenkét városi küldöttben jelölte meg — e szám majdnem elérte a centralisták utóbb melengedett vágyát, a negyvenhetet! S Dessewffy legnagyobbbrészt kiiktatta volna a diétáról a királyi biztosokat, helyettük viszont helyet adott volna az adózó nép képviselőinek is. Őt nem zavarta a szokványos nemesi argumentum, miszerint a parasztok műveltségük miatt erre még éretlenek: „... Azoknak egy igen nagy része, kik a követválasztásban most vesznek részt, csak egy cseppel sem értelmesebb a parasztnál, igen sokszor erkölcselenebb és rendetlenebb”. Ha értetlen a paraszt, akkor okosabbá kell tenni — hangzik Dessewffy válasza, ismét csak egybehangzóan Eöt-vösékkal. Javaslatá valóban úttörő jellegű: azt ajánlotta, hogy minden helységből két kiválasztott parasztember szavazati joggal bírjon.

Nem kevésbé számottevőek voltak a centralista koncepció alakulására is azok az ajánlásai, hogy a rendi tábla azontúl maga válassza — többségi alapon — elnökét; hogy a káptalanok számát a diétán a felére csökkentse; hogy utasításokat a megyék csak a főbb dolgokra nézve adjanak követeiknek; hogy az ülések jegyzőkönyvét az elnöknek való előzetes bemutatás nélkül és magyarul publikálják, s az újságírók tudósításait pedig az ott történekről senki és semmi ne korlátozza. De talán az az elve ragadhatta meg leginkább a centralistákat, hogy mindazok, akik a vármegyei és az országgyűlési költségeket együtt viselik, a választásban is együtt vegyenek részt: arisztokrata, nemes, honorácior és parasztember azontúl együttesen alkossák a nemzet immár valódi reprezentációját. S ha mindebben az ifjú szerzőt kétségkívül nem a demokratikus szándék vezette is, hanem a kiváltságoknak az addiginál ésszerűbb

⁶⁸ Uő., *Észrevételek az országgyűlés rendezését illető újabb küldöttségi javaslatra*. In D. A., *Néhány nevezetesebb darab hátrahagyott eredeti magyar munkáiból és országgyűlési beszédeiből*. Pest, 1843. 33–146.

biztosítása, indítványaival mindenképpen inspirálóan hatott az ellenzék gondolkodására.

Dessewffy Aurél nézeteinek felhasználása a centralisták koncepciójában különben meggyőzően tanúsítja gondolkodásuk liberalizmusát és toleranciáját: politikai vitapartnerüket ellenfeleiknek, s nem ellenségeknek tekintették. Élesen vitába szálltak velük mindannyiszor, amikor azt szükségesnek ítélték (mint pl. Eötvös tette azt Dessewffy Aurél öccsével, Emillel), de az ország érdekében együttműködni is hajlandók voltak az ellentétes nézetek képviselőivel akkor, ha azt lehetségesnek tartották. Politikai vitakultúrát, konstruktivitást, lojalitást, közéleti erkölcsöt is messzemenően tanulni lehetett tőlük.

Eddigi fejtegetéseinkből remélhetőleg kitűnt, hogy a centralisták nem valaminő eszmei Pallas Athéné módjára pattantak ki teljes vértzetben Zeusz homlokából, ideáik éppen nem voltak idegenek a hazai ideológiai fejlődés megelőző folyamataitól. Amit ők hoztak és alkottak, az egy, már a felvilágosodás hazai terjedésével megindult, széleskörű eszmei mozgás szerves része volt, oly áramlásé, mely egyáltalán nem volt anorganikus, a magyarságra ráerőszakolt és idegen, mint ahogyan azt külföldi indíttatású eszmei ellefelek állították. Sőt, gondolataikkal a centralisták voltaképp középpontjában állnak annak a fejlődésnek, amely a felvilágosodás természetjogi, majd emberi jogi tanításaiból kiindulva az ember és a polgár felszabadítását tűzte ki nálunk is célul, s amely a liberalizmus legmagasabb fokú XIX. századi kiteljesítését eredményezte Magyarországon. Oly teljességet érve el az eszmék terén, a társadalmi eszmélkedés hazai síkján, amelyet századunkban a polgári radikalizmus is vállalni, folytatni tudott, feldúsítva a liberalizmust a szociális, a társadalmi-gazdasági verseny veszteseit védő ideákkal, amelyeknek csírái különben már a centralisták munkáiban is adva voltak. A centralisták tehát nem fantaszták voltak, nem utópiakergetők, hanem egy Hajnóczy, egy Széchenyi, egy Kölcsey folytatói, s egy Ady, Babits, Jászi Oszkár teljesítményének elődei, előfutárai, előharcosai.

Még egy előítéletet szeretnék eloszlatni velük kapcsolatban. Ebben a tanulmányban sorra átvételekről és áthasonításokról szoltam, s nem szeretném, ha ennek kapcsán felújulna az Eötvösöket gyakran megbélyegző másik tévképzet — az, hogy nem voltak eredeti gondolkodók, hogy csupán mások ideáit kopírozták. A társadalmi gondolkodásban az eszmék közvetítése semmivel sem értéktelenebb, mint az eszmék kigondolása, a helyzetek és a szükségszerűségek helyes felismerése a politikai gondolkodó kvalitásának legbiztosabb fémjele, — arról nem szólva, hogy az átvétel és alkalmazás folyamatában a centralisták nagyon is sok gondolatot tettek hozzá az emberiség átvett szellemi közkincséhez. Ha egy nemzet legjava gondolkodói attól vezetettek, hogy a nemzetet felnövecssék Európa legjava szintjéhez, akkor az egyetemességnek különösséggel való feldúsítása eleve eredetiséget, sajátyszerűséget, nemzeti individualitást ad tevékenységüknek. „Spiritus flat ubi vult” — ez a régi jelmondat fejezi ki legtömörebben a centralisták életmunkáját, Európa múltjához és a magyarság jövőjéhez való viszonyát.

István Fenyő

HUNGARIAN SOURCES AND ANTECEDENTS OF THE CENTRALISTS BEFORE 1848

It has often been stated about the Centralist group, led by József Eötvös and László Szalay, that its members had been characterized by an outstanding and up-to-date European political erudition, worldperspective and broadminded views. There has not been much said, however, of their intellectual sources at home and of their predecessors. The silence around this aspect has been part of the nationalist bias in the opinion about the works of the Centralists.

The study of István Fenyő, which is part of a monograph in progress on the Centralists, is using new source materials and shows that the ideas of the politically all-significant Centralist group were not alien to the preceding processes of the inner development in Hungary. By comparing the Centralists' political philosophy with the Theresian-Josephinist programme, the plans of palatine József, the thoughts of József Hajnóczy, Gergely Berzeviczy, the programmes of István Széchenyi, Ferenc Kőlcsey and Aurél Dessewffy, the author proves that the group was part of a wide intellectual trend generated by the spread of the Enlightenment in Hungary, and developed this trend even further.

The final conclusion of the study is that the Centralists, especially the teachings of József Eötvös and László Szalay, brought about the achievement of the highest form of the 19th century liberalism in Hungary.